

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – KOMMUNIKÁCIÓ

2015.

IX. évfolyam 1–2. szám

Debrecen

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – KOMMUNIKÁCIÓ

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Kommunikáció- és Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

2015. IX. évfolyam 1–2. szám

Szerkesztőség: 4026 Debrecen, Kálvin tér 16.

Telefon: +36 52/518 525

E-mail: mediarium@licium.hu

Internet: www.licium.hu/mediarium

Felelős kiadó: Bölcskei Gusztáv rektor

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben

Felelős vezető: ifj. Kapusi József

ISSN 1789–0357

Szerkesztőség:

BÖLCSEI GUSZTÁV (főszerkesztő)

BARÁTH BÉLA LEVENTE, VITÉZ FERENC (felelős szerkesztők)

BEREK SÁNDOR, GONDA LÁSZLÓ, KMECZKÓ SZILÁRD,

OLÁH RÓBERT, PUSZTAI GABRIELLA (szerkesztők)

ARANY LAJOS (olvasószerkesztő, anyanyelvi lektor)

A borítót készítette: Tímár Tamás – TT Play Kft.

Megrendelhető a szerkesztőség címén.

Kéziratokat a szerkesztőség és/vagy a felelős szerkesztők e-mail címére várunk
(barathb@drhe.hu; ferko824@gmail.com).

A meg nem rendelt, el nem fogadott kéziratokat nem őrizzük meg.

TARTALOM

Műhely

ARANY LAJOS

- Amelyik fa nem terem jó gyümölcsöt...*
A magyar Biblia és szépirodalmunk mint nyelvi minta –
a hazai média mint a nyelvi bakik tárháza 5

VITÉZ FERENC

- Az információk labirintusában.*
Az univerzális könyvtár bábeli rendje 15

Múltidézés

BEREK SÁNDOR

- Cigány/roma reprezentációk és a cigányképek típusai*
a 19. században Magyarországon 37

EGED ALICE

- A berlini nyilvánosság a 20-as években I.*
Pezsgő vödörből, kaviár nagykanállal: a Sklarek-ügy 50

Vizuális kommunikáció

TÁMBA RENÁTÓ

- A gyermek a közösségben – Deák-Ébner Lajos festészetében* 67

FEKETE KÁROLY

- „A tekintet mozgástere”.*
Fátyol Zoltán jubileumi kiállítása 87

MÓZSA SZABOLCS

Ahol a tudomány magatartás is.

*Gaál Botond: Természettudományok oktatása és művelése
a Debreceni Kollégiumban*

90

PROCHÁZKA PAVEL

A pozsonyi református gyülekezet története.

*Peres Imre: The History of the Reformed Church
in Bratislava*

102

KOVÁCS-CSATÁRI ANNAMÁRIA

Csak semmi helytelenkedés.

*Gaál-Szabó Péter: „Ah done been tuh de horizon and back”
Zora Neale Hurston’s Cultural Spaces in Their Eyes Were
Watching God and Jonah’s Gourd Vine*

104

OLÁH RÓBERT

*Az irodalomtörténet eszközeivel rendszerezve
azonosságtudatunk építőelemeit.*

*Győri L. János: Református identitás és magyar irodalom.
Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*

108

ERDEINÉ NYILAS ILDIKÓ

*A „nyíregyházi modellről” intézmény- és pedagógiatörténeti
megközelítésben.*

*Breznayánszky László – Vincze Tamás (szerk.):
Ötvenéves a pedagógusképzés a nyíregyházi főiskolán*

112

ERDEINÉ NYILAS ILDIKÓ

A tanárképzés aktuális kutatási eredményei.

*Németh Nóra Veronika (szerk.): Képzők és képzettek.
Pillanatfelvételek a 21. század tanárképzéséről és tanáraitól*

114

Amelyik fa nem terem jó gyümölcsöt...

*A magyar Biblia és szépirodalmunk mint nyelvi minta –
a hazai média mint a nyelvi bakik tárháza*

Az anyanyelv ápolója gyakran tapasztalja, hogy a mai média korántsem tölti be mindig egyik fontos hivatását: az anyanyelvi kapuőrét. Sőt, nagyszabású tárlat a sajtó az anyanyelvi szépséghibákból... Lehet ennek oka az is, hogy napjaink médiamunkásai – legalábbis nyelvhasználatuk tanúsága szerint – a kellőnél kevesebbszer nyúlnak a könyvespolc felé. Pedig találnának ott ékes, mintaértékű magyar szövegeket bőséggel.

Alább néhány példát hozunk arra, hogy miközben a Bibliában – *a könyvek könyve magyar fordításában* – és *honi szépirodalmunk klasszikusainak munkáiban* etalonnak minősülő nyelvhasználat, stílussal, szótválasztással találkozunk, a *tömegkommunikáció* az anyanyelvi bakik özönét önti az olvasók nyakába. S mivel a média írás- és beszédmódját gyakran követi az egyébként is romló közbeszéd, ez utóbbiban mérhetetlenül sok a nyelvi baklövés.

„... igen nagy volt az örömük”

„Amikor meglátták a csillagot, igen nagy volt az örömük.” (Mt 2, 10) Nyelvhelyességi szempontból is pontos a fordítás: [a napkeleti bölcseknek] „igen nagy volt az örömük.” Pontos, mert ha a birtokos jelző (bölcseknek) a mondatban nincs kitéve – ha tehát oda kell érteni –, vagyis ha nélküle utalunk a többes szám 3. személyű birtokosokra, egyeztetett személyjellel élünk: többes számú birtokszót (örömük) használunk.

Ugyanez a szabály – a félreértés elkerülése érdekében is –, ha az ő személyes névmási birtokos jelző után érzékeltetjük a többes szám 3. személyű birtokosokat: „De az ő szavuk csak üres beszédnek látszék azok előtt; és nem hívének nékik.” (Lk 24,11) Ugyanígy járunk el, ha a birtokos jelző csak a birtokszó után

következik: „Érthető szövegre van igényük az embereknek.” Téves jelezésű tehát a címe annak a beszámolónak, amelyet egy világ bajnoki küzdelemsorozatról írt a sajtó: „Szerencséje van az angoloknak”. Választékosan: Szerencsénk van az angoloknak.

Az egyszerűsítés elve okán nem kell egyeztetni, ha a többes számú birtokos jelző közvetlenül a birtokszó előtt áll: „A sír és a pokol az Úr előtt vannak; mennyivel inkább az emberek szíve.” (Péld 15, 11) Ám ha az elől álló birtokos és a birtokszó közé állítmány vagy más mondatrész ékelődik, megint a többes szám 3. személyű egyeztetett forma a helyes. Sűrűn találkozunk mégis – a társalgási nyelvben éppúgy, mint a médiában – efféle pongyola fogalmazású mondatokkal: „Talán az a bajunk, hogy ma az embereknek nincs ideje imádkozni...”; „Az alkotóknak arra is volt gondja...”. Magyaros todalékolással: az embereknek nincs idejük...; az alkotóknak arra is volt gondjuk...

Ami vagy amely?

A nyelvhasználók nemritkán bakot lőnek a vonatkozó névmás (vonatkozó névmási kötőszó) alkalmazása során. A sajtóban éppoly gyakori hiba, mint a köznap kiadás folyamatban, hogy összecserélik őket, pontosabban: az *ami* számtalanszor az *amely* helyére furakszik. Sőt, lassan kiszorítja a beszédből és az írásból: „hiányzik a szemináriumi kápolna, *ami* az utóbbi 5 évben mindig nyitva állt előttem”; „nem lehet elvenni tőlem azt a békét, *amit* Jézus tud ajándékozni nekem”; „az a társulat, *ami* a magyar nyelvű színjátszás csúcsteljesítményeit nyújtja”. Az *ami* helyett *amely* kívánczik mindhárom esetben: kápolna, *amely*; békét, *amelyet*; társulat, *amely*. Tudniillik a főmondatban főnévvel megnevezett tárgyra, elvont dologra vagy gyűjtőnévre vonatkozó mellékmondat élén a választékos, igényes nyelvhasználatban az *amely* áll.

„Van itt egy nagy mumus, *ami* pozitív mumus.” A tévében hangzott el ez a több sebből vérző mondat. *Pozitív* mumus? Ennek mintájára létezik jó ördög, és van Mirigy, a szépségkirálynő?... – kérdezhetjük némi malíciával. (A *pozitív* jelzőnek pedig számos tartalmas magyar szinonimája létezik.) Visszatérve tárgyunkra, e példában is ez a vonatkoztatás a szabatos: mumus, *amely*.

Az *ami* névmás a főnévvel meg nem nevezett (például névmással jelölt) főmondati elemre vonatkozik: „Önérzetem elégedetlen volt azzal, *amivel* boldogságom beérte volna” – írja Németh László az életét témául választó tanul-

mánygyűjteménye, a *Magam helyett* egyik fejezetében, ifjúkori emlékeket idézve. Ilyenkor tehát az *amely* a helytelen: „gyorsan és egyszerűen kívánunk válaszolni arra, *amelyre* egyre többen kíváncsiak”; „felépül nekik valami, *amely* sorsukat jobbra fordítani hivatott” – olvasom a neten. Korrekten: arra, *amire*; valami, *ami*.

Összefoglalásképp egy idézet, amely mindkét nyelvi regulára követendő példa: „Ez Jézus Krisztus kinyilatkoztatása, *amelyet* Isten adott neki, hogy közölje szolgálóival mindazt, *aminek* hamarosan meg kell történnie [...]” (Jel 1,1)

„... a vágy, aki elfutott”

„Nem tudjátok-e, hogy *akik* versenypályán futnak, mindnyájan futnak ugyan, de csak egy nyeri el a versenydíjat? [...]” (1Kor 9, 24); „...apám volna, *aki* lassan / jönne át e köd-havasban?” (Juhász Ferenc: Apám). E két citátum arra példa: természetes, hogy az *aki* névmás a főmondatban megnevezett vagy meg nem nevezett személyre, személyekre vonatkozik.

Ezenkívül vonatkoztathatjuk megszemélyesített dologra („Be szép a vágy, *aki* elfutott” – Ady: Tűnnek a lányok) és emberhez közel álló, kedvenc állatra, főleg annak tulajdonnévre: „Természetesen nemcsak Bukfencről és Jeromostól tanultam a kutyaetológiát. Itt volt például Boldizsár, *akit* már említettem, és élete korai periódusában én neveltem.” Ismerős e közösségi aforizma (aranyköpés): „A kutya az egyetlen a világon, *aki* jobban szeret téged saját magánál.” A pozitív érzelmi tartalom, a megszemélyesítés okán e régies formát sem véljük hibának, megjegyezve: a Nyelvművelő kézikönyv szerint az állat(faj)nevekhez a mai nyelvhasználatban az *amely* illik. Ez például már kétségkívül henyé névmáshasználat: „A kellemes nyári esték megkeserítői a szünnyogok, *akik* könnyen elvehetik a kedved a kerti sütéstől vagy akár egy holdfényes sétától.” Pontosan: szünnyogok, *amelyek*.

Elfogadható, de nem eléggé választékos beszéd, ha hangsúlyozni szándékozva, hogy személyek alkotják a gyűjtőnevet, a többes számú *akik* névmással élünk: „volt egy csoportjuk, *akik* a meccs nagy részében szurkoltak”. Hagyományosan, stílusosan: csoportjuk, *amely* [...] szurkolt.

Újabban sűrűn kapcsolják gyűjtőnévhez az egyes számú *aki* névmást is. Az efféle „megszemélyesítés” már pongyolaság: „van olyan cég, *aki* tízezreket fizet a honlapja üzemeltetéséért”; „az első osztály, *aki* állatot fogadott örökbe”. Szabatosan: cég, *amely*; osztály, *amely*. S akkor is az *amely* a precíz, ha a főmondat főneve

személynek és fogalomnak egyaránt minősíthető. Pontatlan tehát ez a közlés: ő „már nem az a kaliber, *aki* nyerni tud”. Szabatosan: nem az a kaliber, *amely*.

„Amelyikek” alkalmasak

Ha a főmondatban megnevezett tárgyból, gyűjtőnévből egyetlenegyre vonatkoztatjuk a mellékmondatot, ha több említett élőlény, tárgy, fogalom közül egyet kiemelünk, az *amelyik* kötőszó használata a helyes: „*Amelyik* fa nem terem jó gyümölcsöt, azt kivágják, és tűzre vetik” (Mt 7, 19); „Egyszerre csak kinyílik az ajtó, *amelyik* előtt a minap a konyhaasztal állt torlaszul [...]” (Németh László: Bűn); „Élet és halál van a nyelv hatalmában, *amelyiket* szereti az ember, annak a gyümölcsét eszi” (Péld 18, 21).

Sőt, ilyenkor személyre is vonatkozhat az *amelyik*: „*Amelyik* nő nem úgy húz fel egy harisnyát, hogy közben a lábával dicsekszik, az már beteg vagy boldogtalan” (Németh László: Szerdai fogadónap).

Stílustalan az *amelyik* névmást az *amely* helyett használni, nem a több közül való kiemelésre alkalmazni, egyedi (egyszeri, különleges) főnévre vonatkoztatni, olyanra, amelyből egy van. Mégis találunk számos ilyen közlést a médiában (az *ami* mellett tehát e névmás is „segít” kiszorítani – helytelenül – az újabb nyelv-használatból az *amely* szót): „Az Aranycsapat – *amelyik* »csak« ezüstöt nyert a labdarúgó-világbajnokságon”; „Íme a csodakutya, *amelyik* kitalálja a nők életkorát”. Mindkét esetben az *amely* illik a mondatba: az Aranycsapat – *amely*; a csodakutya, *amely* (esetleg: *aki*).

Az *amelyikek* szó pedig a fülhasogatóan henye nyelvhasználat jele: „Mondjatok olyan kutyaajtát, *amelyikek* alkalmasak kiskertes házba, és valamennyire házat is tudnak őrizni”. Pontosan: mondjatok olyan kutyaajtát, *amelyik*, vagy: kutyaajtát, *amelyek*.

Reményt hoz számunkra

Részére vagy számára? Nem könnyű kérdés. Mindkettő ragos főnévből alakult névutó – részeshatározó kifejezésére. Ez is, az is gyakran a *-nak*, *-nek* részeshatározói rag helyére tolakszik: „az alacsony infláció a kereskedelem *számára* előnyös”; „átadja *részére* az elismerő oklevelet”; „elmagyarázza a felhasználó

számára". A szószaporítást kerülve, egyszerűbben: a *kereskedelemnek*; átadja neki; a *felhasználónak*. A kérdésre tehát első válaszunk: egyik se...

A két névutót a mai nyelvhasználat nem határolja el egymástól élesen. De – s ez a másik felelet – a „*részére* mégis akkor helyesebb, ha konkrét, birtokba vehető tárgyakról van szó [...], ha ellenben elvont fogalmakról beszélünk, akkor a *számára* szokott szabatosabb lenni". Érdemes tehát a *Nyelvművelő kézikönyv* citált tanácsa alapján érzékeltetni a jelentéskülönbséget: „Hogy az emberek *részére* a földön már nincs elég föld, az egyszerűen nem igaz.” (Illyés Gyula: Csizma az asztalon) – „Hozzon a nagypéntek és húsvét elő története megújult reményt *számotokra* és egyházatok *számára*” – írta üzenetében Setri Nyomi, a Református Egyházak Világközösségének főtitkára.

Szabatos a névutós részeshatározó, ha közvetett cselekvésről beszélünk (közvetve juttatunk valakinek valamit, illetve így közlünk valakivel valamit): „József tehát megvásárolta Egyiptom egész földjét a fáraó *részére* [...]” (1Móz 47, 20); „Még ezt is mondta szolgálólányod: Az én uram, királyom beszéde megnyugtató lesz *számomra* [...]” (2Sám 14, 17).

Az alábbi közlések azonban összeecserélik a két szót: „Gondolatok első-könyves, amatőr írók *részére*”; „tájékoztató hallgatók *részére*” – „egy megmen-tett családi fénykép a legszebb ajándék családtagjaink *számára*”; „valamennyi csapat *számára* értékes könyvjutalmat adhatott át a zsűri”. Mind a négy közlés-ben elég a ragos részeshatározós forma: *íróknak*; *hallgatóknak*; *családtagjainknak*; *csapatnak*. Ám ha névutóval élünk, az első kettőbe az elvont jelleg miatt a *szá-mára*, a második kettőbe a kézzelfoghatóság okán a *részére* illik.

Emlékszik vagy emlékezik?

„Amikor az asszony szül, fájdalma van, mert eljött az ő órája, de amikor meg-szülte gyermekét, nem *emlékszik* többé a gyötremre az öröm miatt, hogy ember született a világra” (Jn 16, 21). Pontos fogalmazás. Az *emlékszik* ugyanis azt jelenti, hogy 'valakinek, valaminek a képét a tudatában (meg)őrzi'. Megjegyzendő: ebben az értelemben az *emlékezik* is használható: „[...] Imádságaid és alamizsnáid feljutottak az Isten elé, és ő *emlékezik* azokra” (ApCsel 10, 4).

Ez utóbbi szónak sajátos jelentésárnyalata is kialakult: 'valakinek, valaminek az emlékét tudatosan felidézi': „Református magyar költőre [ti. Arany Jánosra] *emlékezik* a Google”; „Az első világháborúra *emlékezik* a XX. Század Inté-

zet”. Ám gyakori ma, hogy az ilyen értelemben használt *emlékezik* helyébe is az *emlékszik* tolakszik.

Az efféle téves csere – különösen a régmúlt eseményeinek, hőseinek megidézésével összefüggésben – mosolyt keltő, mulatságos hiba, pongyola fogalmazás: „A lakosság büszkén *emlékszik* II. Rákóczi Ferenc vezérlő fejedelemre.” Ők is túl vannak már a bakfiskoron! Sőt, nagy túlélők is ezek a kedves magyar emberek! – kiálthatunk fel tréfásan, ezt a közlést olvasva. A mondat értelme szerint ugyanis több mint háromszáz évesek azok az emlékezők...

Ha pedig azt olvassuk, hogy „augusztus 20-án a világ magyarsága államalapító Szent István királyra *emlékszik*”, a szó szoros értelmében matuzsálemi korú polgárok jelennek meg lelki szemeink előtt... Pontos, szabatos szóval: a lakosság büszkén *emlékezik* II. Rákóczi Ferencre; augusztus 20-án a világ magyarsága államalapító Szent István királyra *emlékezik*.

Senkit sem lehet szívlelni...

Szívlelni annál inkább! A *szível*, ez a választékos, kissé népies igénk ugyanis azt jelenti: valaki kedvel, szeret valakit (valamit), valamely közösséget, jóindulattal van valaki iránt: „Tőlem akár csak a Sanyi meg én lennék az egész világon. Úgyse *szível* engem más” (Németh László: Gyász); „igen *szíveli* a vasinges népet, maga is az volt s ingyen szolgálja” (Határ Győző: Golghelóghi); „még a botrányig forrósodó zajt is jobban *szívelik* maguk körül, mint az áhítatos hallgatást” (Illyés: Naplójegyzetek).

Tagadó mondatban sűrűbben fordul elő, s az a jelentése, hogy valaki nem kedvel valakit (valamit), alig tudja elviselni, türelmetlen vele szemben: „Minek tűr meg akkor itt, ha megvet engem, *sehogyse szível*? – csudálkoztam felette jó ideig” (Füst Milán: A kapitány felesége); „...Égető és Wiesmayerné, anélkül, hogy egy haragos szót váltottak volna, *nem szívelték* egymást” (Németh László: Égető Eszter); „A kényelmetlen szállást *nem szívelem*” (Tersánszky Józsi Jenő: Sarkantyúvirág).

A *szível* önmagában nem használatos, csak *meg-* igekötővel fordul elő: *megszível* valamit, például intelmet, tanácsot, azaz 'megfogad, követ': „Efraim így szól: Mi közöm neked többé a bálványokhoz?! Én meghallgatom, és figyelek rá. Olyan vagyok, mint a zöldellő ciprusfa. Tőlem származik a gyümölcsöd. Aki bölcs, értse meg ezeket, aki értelmes, *szíveleje meg*! Bizony egyenesek az Úr

útjai. Az igazak járnak azokon, az istentelenek pedig megbotlanak rajtuk” (Hós 14, 9–10); „nem *szíveleltük* meg a hasonszenvészet [homeopátia] tanítását, hogy a háborút a fészkéig kiegészíteni csak egek-földek megindulásával lehet. Talán a harmadik nemzedék majd már *megszíveleli!*” (Határ Győző: Az Őrző Könyve).

Különbözik tehát a citált két szó jelentése! Ekképp szótévesztés a *szível* helyett *szívelelt* írni, mondani. Filmismertetőkből olvastuk: Csizmás Kandúr „Shrek és Szamár (aki kezdetben nem *szíveleli* Kandúrt) jó barátja lesz”; „egyik férfi sem *szíveleli* Larrie-t és módszereit”. Pontatlanok a kurzivált szavak. Helyesen: nem *szíveli* Kandúrt; egyik sem *szíveli* Larrie-t.

A médián keresztül...

„Ahazjá Samáriában leesett felső szobájából a korláton *keresztül*, és megbetegedett [...]” (2Kir 1, 2); „Jézus ismét elhagyta Tírusz határát, és Szidónon át a Galileai-tengerhez ment a Tízváros vidékén *keresztül*” (Mk 7, 31); „Rájöttem tehát, hogy az a jó és szép, ha az ember eszik, iszik, és élvezi a jót minden fáradozása nyomán, amivel fárad a nap alatt egész életén *keresztül*, amelyet Isten adott neki, mert ez jutott neki” (Préd 5, 17). Milyen pontos mindhárom esetben a névutóhasználat! Tudniillik elsősorban hely- és időhatározó kifejezésére való a *keresztül* névutónk. Szófajként jelentheti ezt: ‘valamely anyagon, felületen, résen át’, továbbá azt, hogy ‘valamely területen, településen át, annak érintésével’, illetve azt, hogy ‘valamely időszakon át’. S időhatározói szerepében nyomatékosít is: az egész életén *keresztül* hangsúlyosabb itt, mint ha az egész *életében* szó szerkezet vagy az egész életén *át* kifejezés állna a helyén.

Ám gyakran szószaporításnak minősül az alkalmazása. Sűrűn előfordul például elvont, mód- vagy eszközhatározói szerepben: „az ügyről csakis a *médián keresztül* értesült”; „Harry anyján *keresztül* tudta meg az igazságot”. Ilyenkor elég ennyi: a *médiából* értesült, *anyjától* tudta meg.

Gyakran pedig tartalmasabb szóval helyettesítendő. Szürke és homályos közlések: „egy ismerősén *keresztül* meg is szerezte a ruha eredeti terveit”; az „*alapítványon keresztül* támogatja a régiókat”. Pontosabb, világosabb, színesebb ez: egy ismerőse *segítségével* (vagy: *révén, által*) szerezte meg, az alapítvány *közvetítésével, útján* támogatja.

Raadásnak két mulatságos példa: „Alfonsine és anyja egy apácán *keresztül* tartja a kapcsolatot a császárpártiakkal”; „szeretnénk megmozdítani a falu la-

kosságát a hölgyeken *keresztül*, hogy jöjjenek el rendezvényeinkre”. Szabatosan: egy apáca *közvetítésével*; a hölgyek *segítségével*.

E sorokkal, e sorok *útján, által* (nem pedig: e sorokon *keresztül!*) üzenjük: a *keresztül* példája is mutatja, hogy elkerülhető a névutók fölösleges, illetve magyartalan használata.

Mi „jelent” boldogságot?

„Mindezekben megmutattam nektek, hogy milyen kemény munkával kell az erőtlenekekről gondoskodni, megemlékezve az Úr Jézus szavairól. Mert ő mondta: »Nagyobb boldogság adni, mint kapni.«” (ApCsel 20, 35) Milyen szép, pontos, tiszta és egyszerű megfogalmazás: „nagyobb boldogság”.

Ma azonban divat mindezt szószaporító körülményességgel kifejezni: „Úgy vélem, *nagyobb boldogságot jelent* az Úr útján járni, mint a biztonságos élet vagy akármi más reményében visszautasítani az elhívó jeleket”; „A téli ünnepségsorozatra való felkészülés mindig *nagy örömet jelent* számomra”. Úgy akadályozhatjuk meg e terjengős kifejezések elszaporodását, hogy a tárgyat névszói állítmánnyá alakítjuk, s a terpeszkedő kifejezés *jelent* igéjét – mert ez itt tartalmatlan töltelékszó csupán – mellőzzük: nagyobb *boldogság* az Úr útján járni; a felkészülés mindig *nagy öröm*.

A Luca székéről írják egy internetes oldalon: „az elkészítés, az elemek formája, méretezése *jelent problémát*”. „Kapar a torkod: ilyenkor *jelent* gyors *segítséget*” a megfelelő tabletta – hallom a tévében. „Egy-egy új cég adatainak berögzítése minden esetben sok-sok *vesződséget jelent* az operátorok számára” – olvasom a világhálón. „A barátságod *sokat jelent* nekem” – olvassuk, halljuk gyakorta.

E közlésekben tartalmas szóra cserélendő a *jelent* ige: problémát *okoz* a szék elkészítése (vagy: *probléma* az elkészítése); segítséget *nyújt* (vagy: *segítség* a pirola); sok vesződséggel *jár* a rögzítés; a barátságod *fontos* nekem.

Születés „történt”

„... üdvözítő született ma nektek, aki az Úr Krisztus, a Dávid városában.” (Lk 2, 11) Milyen egyszerű tisztasággal mondja Lukács és magyarra fordítója! Üdvözítő *született* ma nektek. A mai hivatali nyelv azonban bonyolítja az egyszerűt:

„A születési bizonyítvány kibocsátása azon polgármesteri hivatalok anyakönyvi hivatalának feladata, ahol a *születés történt*.” Micsoda felesleges szószaporítás és papírizű, sőt félreérthető mondat ez – egy csodaszép misztériumot említvén! A *született* helyett a kacifántos *születés történt* szerkezetet használta a szövegező. További hiba a nyakatekert mondatban: noha kézenfekvő, hogy a gyerekek általában nem a hivatalokban jönnek világra, az idézett szöveg ezt jelenti... Szabatosan: „A születési bizonyítványt a polgármesteri hivatal anyakönyvi csoportja bocsátja ki – azon a településen (városban, kerületben), ahol a gyermek *született*.”

Hasonlóan szócséplő, itt tartalmatlannak minősülő igékkel terhelt példák: „az András király korában kelt oklevélben *említés történt* Vénekről”; „az ajánlatkérő részéről *kezdeményezés történt* a határidő módosítására”; „rengeteg *megkeresés történt* a szurkolók részéről”. A terjengős kifejezést és a személytelen fogalmazást kerülve: az oklevél (írója) *említette* Vének települést; az ajánlatkérő *kezdeményezte* a módosítást; sok szurkoló *(meg)kereste*.

„Napi *takarítás történik* a kiemelt helyszíneken” – írják a neten. Ha, mint itt, határozatlan az alany, akkor is gördülékenyebb a közlés cselekvő igével: naponta *takarítanak*.

Ha hangos, harsány, vad, durva cselekedeteket jelző igék „történnek”, mulatságos ez a körülményes szerkezet. Példák a médiából: „a táncparketten *történt* a dulakodás”; „egy lakodalomban *verekedés történt*”. Világosan, egyszerűen: a parketten *dulakodtak*; egy lakodalomban *(össze)verekedtek*.

„Kezdetét veszi” egy új korszak

Széles jelentéskörű igénk, a *vesz* „néha szószátyár kifejezések »segédigéjének« szerepébe kényszerül” – írja Tótfalusi István nyelvész. Számos példát sorolhatnánk a terpeszkes kifejezések e formájára a közbeszédből – és a sajtóból. Íme, kettő: „*Kezdetét veszi* a megyei kupa második fordulója”; „Új korszak *veszi kezdetét* az idősellátásban”. Ha ezeket egyszerűen, szabatosan akarjuk közölni, több szinonima közül választhatunk: rajtol, startol, (el)indul, elindul, (el)kezdődik. Mint a Bibliában: „Mert itt van az idő, amikor *elkezdődik* az ítélet Isten háza népén. Ha pedig először rajtunk *kezdődik*, akkor mi lesz a vége azoknak, akik nem engedelmessékednek Isten evangéliumának?” (1Pt 4, 17)

A *vesz* igével alkotott további bőbeszédű szerkezetek a médiából: „Jézus *védelmébe veszi* a bűnös asszonyt”; „autókirándulások *megrendezésénél mérlegelés*

alá kell venni: az autó szerkezetét és teherbíró képességét, a sofőr tapasztaltságát és józanságát...”. Pontosan, magyarosan: megvédi az asszonyt, pártját fogja, védelmére kel; megrendezése során mérlegelni kell.

„Jézus *búcsút vesz* a tanítványaitól” – áll egy bibliakommentárban. A Bibliában (fordításában) e hosszabb szerkezet egyszerű tisztasággal, igekötős igeként olvasható: „Pál Milétoszban *elbúcsúzik* az efezusi vénektől” (az ApCsel 20. fejezetének egyik közcíme). A *búcsút vesz* szinonimái még: búcsúzkodik, búcsúzik, elköszön.

Biztosít biztosít hátán

A nyakló nélkül használt, elcsépeelt divatszavak egyike a *biztosít* ige, amely túl általános értelmű használatával, illetve 'lehetővé tesz', 'rendelkezésre bocsát', 'juttat', 'garantál' stb. jelentésében régóta szívósan tartja magát a beszédben és írásban. Példák a médiából: „a hajléktalan embereknek első lépésként önálló lakást *biztosítanak*”; „az önkormányzat az állás betöltője részére szolgálati lakást *biztosít*”.

E közlésekben nemcsak azért cserélendő a *biztosít* tartalmasabb szóra, mert szűrkiti a nyelvhasználatot e szó szakadatlan ismételtetése, hanem azért is, mert az idézett szövegek (azzal, hogy a szóban forgó igét a lakással, az otthonnal együtt emlegetik) a *biztosít* egy másik jelentését ('biztosítást köt valamire') is a tudatba hozzák. A citátumok tehát félreérthetők is. Ez a formula a precíz: *lakáshoz juttatják* a szóban forgó személyeket. Hasonlóan hibás szóhasználat: a gasztronómiai műsorban „a konyhát X cég *biztosította*”. Értékes konyha lehet, ha biztosítást kell rá kötni... – fűzhetnénk hozzá. A mondat értelme persze ez: a konyhát X. cég *bocsátotta rendelkezésre, adta kölcsön* (használatra).

Különösen suta a *biztosít*, ha tárgyak tulajdonságait érzékeltetjük vele: „a templom nagyszerű akusztikát is *biztosít*”; „foltmentes ragyogást *biztosít* a tisztítószer”. Szabatosan: nagyszerű akusztikát (hangzási viszonyokat) *nyújt*; vagy – szintén mellőzve az üres szót –: nagyszerű a hangzása; illetve: ragyogást *eredményez*. S egy mulatságos példa: „A rapid randi előben zajlik, szervezett keretben *biztosítanak* a megszólításnak.” Világosan: *lehetőséget, alkalmat teremtenek a beszélgetésre, ismerkedésre, a kommunikálásra*.

A Bibliában nem fordul elő a *biztosít* ige, s említett, szinonimával helyettesítendő jelentésében a legnagyobb szókinsű írásművészünk, Jókai Mór sem használja. Kövessük ebben (is) a könyvek könyvét – és hatalmas írónkat, aki nek biblikus mélységű tudása volt az emberről, a teremtett világról.

Az információk labirintusában

Az „univerzális könyvtár” bábeli rendje¹

Az Elektronikus Lakossági Bünmegelőzési Információs Rendszer 2012. márciusi felhívása így kezdődik: „Képzeljék el az Internetet, mint egy hatalmas labirintust, amelynek nincs kijárata, de még kitaposott ösvényeket sem találnak, bármerre elindulhatnak, mert folyton változik, bővül. Mindent megtalálhatnak, de könnyen el is tévedhetnek benne. Minden ajtó mögött van valami, de hogy mi, csak akkor tudják meg, ha már kinyitották. Némelyik mögött pornó, erőszak és még sorolhatnánk. És most képzeljék el, hogy ebbe a labirintusba egy gyereket engednek be, egyedül. A labirintus pedig végtelen, és az emberi kíváncsiság arra sarkall, hogy még tovább, még mélyebbre, még előbbre jusson, még akkor is, ha már rég eltévedt.” (ELBIR 2012)

A link „veszélyes szirén”

Első találkozásait a világhálóval Umberto Eco is megörökitette a *Gyufalevelek* (2007) tárcáiban, ahol szintén fölbukkant motivációként a félelemmel vegyes kíváncsiság (*Ne féljünk a hipertextustól*). Fikcióteremtő keret továbbá a képzelet ereje és a (romantika szenvedélyével átítatott) elvagyódás (*Internet-utazás*). A neotelevízió valóságshow modellje érvényesül az ostoba magamutogatásban, amikor „az internetes anarchiában bárkinek joga van megmutatkozni önnön teljes jelentéktelenségében” (*Mister X. vastagbele* [Eco 2007, 160]). Internetes kalandjai közt az író beszámol a „18 éven felülieknek” figyelmeztetéssel ellá-

¹ A *labirintus mint lehetséges világmodell* címmel jelent meg a tanulmány első része a folyóirat előző számában (2014/3., 49–69) a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete 2014 szeptemberében rendezett szentendrei, *Labirintus* című, több mint 600 kortárs alkotó művét felvonultató kiállításáról. Alább az internet (és hipertext) útvesztői mellett az információk labirintusában való barangoláshoz csupán néhány kérdés megfogalmazására teszünk kísérletet, s azokra magunk sem ismerjük a választ. Azért merészkedtünk ebbe az útvesztőbe, hogy túl tudjunk lépni az információ, és közelebb kerülhessünk a megismeréshez.

tott oldalak közötti szörfölésről (*Egy bűnös éjszaka krónikája*), útvesztő helyett az internetet uraló anarchiáról beszélve – olyan világról, ahol „sohasem tudható, hogy mi érdekes hely, és mi kamu”. (Eco 2007, 154)

Jól érzékelteti Bőgel György a csábításnak engedő bolyongást: Hiába ered az adott információ nyomába az ember, „elugrani, félrelépni könnyű, hiszen ott van a legnagyobb csábítás, a link, a hálózati csomópont, ahonnan másfelé lehet menni. A link óriási találmány, de veszélyes szirén, amely ugyebár csodás hangú, de gyilkos természetű tengeri nimfa. Egy kattintás, és már másutt vagy, más villamosra szálltál, egy másik utcába fordultál be egy kereszteződésnél. Kiesel a gondolati sorból; van helyette másik, de ahhoz sem maradsz hű, hiszen csábít a szirénhang, jönnek az újabb linkek. A link hálózatossá tesz, mindent mindennel összekapcsol, az egyenes utat a város bonyolult pókhálója váltja fel.” (Bőgel 2013, 19) Ez az izgatottság viszont jólesik az ember természetének: „a nagy innovációk sokszor váratlan találkozásokból, véletlenekből, gondolati elhajlásokból, félrelépésekből, szokatlan asszociációkból születnek: az innovátorok hálózatosak, a végrehajtók lineárisak.” (Bőgel 2013, 19)

Noha mindannyian más internethely részesei vagyunk, és tapasztalataink eltérő benyomásokat alakítanak ki bennünk, (Wallace 2006, 281)², „jó elveszni és eltévedni az információ rengetegében, hogy aztán megtaláljunk benne valami váratlant. Át-, szét- és elfolynak a dolgok, képlékeny határok között egy folyamatos áramlásban. Ez a mozgás és szüntelen fókuszváltás vezetett el végül a félreértés szépségének brutális felismeréséhez, a képek fogyasztása és előállításuk iránti csillapíthatatlan szenvedélyhez.” (Brückner 2013, 76)³

² Patricia Wallace szerint az internetes médiakörnyezetről szóló vitáink egyszerre tapasztalati alapúak és elméleti jellegűek. Mindenkinek más a tapasztalata, s mindegyik tapasztalat csak kis szelete az egésznek; az internetre vonatkozó sztereotípiák (pl. veszélyek, hátrányok) általános következtetések, receptet nem lehet adni, csak példákat idézni arra, hogyan hat ránk a világháló. Az emberi viselkedés bonyolultabb annál, mintsem szabályozottan haladhatna az internet útvesztőiben, és „túl tág a tapasztalatok tartománya is, amelyeket az internet különböző zugaiban barangolva gyűjtünk”. (Wallace 2006, 285) Az internetes médiakörnyezetben folyó diskurzusok is gyakorta válnak metavitává, tehát a résztvevők magának a vitának a természetén, a problémafelvetés érvényességén töprengenek el.

³ Reflektál ez a gondolat a „Szétfolyó labirintus” által fölvetett problémákra, (idézi: P. Szabó 2014) de a képi fordulat internetes médiakörnyezetben való kiteljesedésére is. A kép már-már erőszakos módon jelenik meg az internetes (és információs) szöveglabirintusok járataiban, s noha a kép segítheti az eligazodást, csalfa tükörként téves információt és hamis ön-reflexiót, így a virtuálison keresztül folyó világkép-torzulását is eredményez.

Az internet nemcsak a lineáris gondolkodást terelte/tereli a hálózatos felé, hanem azt is eredményezte, hogy az elmélyültséget a felszínesség, a türelmet a türelmetlenség váltotta föl. Egy 2011-es New York-i ötlet nyomán Veszelszki Ágnes és munkatársai 2013 nyarán magyar körképet adtak arról, hogyan változtatta meg (megváltoztatta-e egyáltalán) közszereplők, a tudományos, gazdasági, művészi élet személyiségeinek gondolkodását az internet. Szerkesztői előszavában Veszelszki, összegezve a kapott válaszok alapvető tanulságait, nemcsak a felszínesség megjelenéséről és az információszerzés jellegének módosulásáról, a kritikus hozzáállás erősödéséről, a biztonságot érintő kérdésekről számol be, hanem rámutat számos, előbb a személyiséget, viselkedést, majd a környezetet, a szocializáló erőt, közösségi értékrendet, társadalmi attitűdöt befolyásoló tényezőre is.

Változik például a szövegbefogadás mikéntje, átrendeződik a térhasználat és az időkezelés, „a behálózottság felgyorsítja a szubjektív időt”, módosul az emlékezés kényszere és tartalma: „a lexikális, tényszerű tudás helyét és kiemelt szerepét a hálózatban gondolkodás, a töredékek-részek összekapcsolásának képessége veszi át”. (Veszelszki 2013, 12–13) A mozaikok azonban nehezen állnak össze, hiába olvasunk rengeteg szöveget, nem érzékeljük annak szervezőelvét, „a szerkesztett és jól átgondolt értelmi struktúrát”, melynek következtében nem is tudjuk szövegszerűen használni mindazt, amit olvastunk. „Miközben az olvasott szövegek mennyisége folyton nő, éppen azok szövegszerű értéke vált a leginkább megkérdőjelezhetővé.” (Zuh 2013, 64)⁴

A probléma nem új keletű, a modern (posztmodern) irodalmi művek nagy része ama kérdés köré építi föl önmagát, hogyan hozza létre jelentéseit a nem-lineáris térben. Roland Barthes a szerző haláláról értekezve *A szöveg öröme* esszéiben, egyebek mellett azt fejtegeti, hogy „a szöveg nem szavak egyetlen vonalra illeszthető sorozata, [...] hanem sokdimenziós tér, amelyben sokféle írás verseng és fonódik össze, s ezek közül egyik sem eredeti: a szöveg idézetek szövedéke, amelyek a kultúra ezernyi forrásából rajzanak elő”. (Barthes 2001, 53)

⁴ Nyíri Kristóf már 1994-ben fölvetette a kérdést, hogy az a személy, aki hálózathoz kapcsolt szövegszerkesztőn dolgozik, „olyan környezetben gondolkodik, amelyben más személyek gondolatai állandóan jelen vannak és hatnak egymásra”, ennek következtében a „szerző” fokozatosan és a nélkül veszíti el eredetiségét, hogy e ténynek tudatában volna. Sokkal inkább tűnik olyan valakinek, aki mások gondolatait rendszerezi vagy használja fel, mint olyannak, aki önállóan gondol ki valamit. (Vö.: Nyíri 1994, 38–42)

Az információs csapda

Almási Miklós az információs társadalom csapdájaként a „technikai túlfejlődést” említi, amely nehezíti az eljutást a fontosabb információk magváig (a lényegig). A „kulcsjelek eltűnnek az adatszemét burjánzásában”, s kialakul az emberekben a „technostressz”, mert több az információ, mint amennyit be lehet fogadni, és kezelni lehet. (Almási 2002, 155; 158)

Az új tömeghír-konceptió szerint az információ nem a több tudást szolgálja; a szimbolikus kommunikáció részeként önértékű, valóság-metaforaként csak lazán vonatkozik a világra és dolgainkra. (Almási 2002, 144) A Stanislaw Lem szerinti „halálra vagyunk informálva” tétele azt jelenti, hogy mindenféle ostobasággal töltik meg az agyunkat, melyeket másnapra elfelejtünk, mert új ostobaságok jönnek a helyükre. „... az emberi agy azzal foglalkozik, hogy egyre több feleslegesen betáplált adatot töröljön, ám mivel a tudni nem érdemes dolgok halmaza egyre nő, már alig foglalkozik mással, mint a törléssel... Annál okosabb vagy mennél többet törölsz”. Norbert Bolz ezt úgy fejezte ki, hogy „nem információhiányunk, hanem orientációhiányunk van: nem tudjuk, mit kezdjünk az információk tömegével”. (Almási 2002, 147)

Az információs túlterheltség állandó kommunikációs zajt eredményez. S a megértést nehezítő zajkeltéssel eredményesen lehet manipulálni a hamis tükörfolyosók és a látszatvalóságok közötti barangolást. Eco ide illő példaként említi a „kétfejű borjú” és „más kis színesek” özönét, melyek egykor a merő szórakoztatást szolgálták, ma pedig uralják az információs felületeket. Mindez azért történik, nehogy a médiafogyasztó észrevegye: „épp azokat az információkat hallgatták el, amelyeket közölni kellett volna”; s nem is kell légből kapott híreket kitalálni ahhoz, hogy zajt csapjunk, elegendő, „ha igaz, de irreleváns híreket terjesztünk, amelyek a bennük foglalt egyszerű tényeken túlmutató gyanú árnyékát hordozzák”. (Eco 2011, 197) S az internet mutatja föl „a zaj legmagasabb fokát, amelynek színe alatt semmilyen információhoz sem jutunk hozzá. Pontosabban: ha kapunk is valami információt, nem tudjuk, megbízható-e. Illetve, ha valamilyen információt keresünk az interneten, csak mi, tudósok kezdünk el szűrni tízpercnyi keresés után, hogy megtaláljuk a minket érdeklő adatot”. (Eco 2011, 200–201)

A tömegmédiát gyakran érte az a vád, hogy a valóságot már nem is annyira tükrözni kívánja, hanem alakítani. Luhmann úgy véli, hogy a tömegmédia valósága „a rendszeren belüli értelemadással” jön létre, (Luhmann 2008, 15)

ezért nem arról kell beszélni, hogy a tömegmédiium miként torzítja el, hanem arról, hogy miként konstruálja meg a valóságot – hiszen a „torzítás” emlegetése feltételez egy „objektíven hozzáférhető, konstrukciómentesen megismerhető valóságot”. (Luhmann 2008, 15)

Korábban a sajtófotók mediakontextusban kialakított valóságrepresentációit és valóságkonstrukcióit vizsgáltuk, (Vitéz 2011) megállapítva, hogy nem is valóságról, hanem látszatról, illetve *valóságokról, valóságok sokféleségéről, egyedi nézőpontokról* kell beszélnünk. (Vö.: Soulages 2011, 38–39) A valóság tehát nem olyan valami, amit közvetlenül megtapasztalunk; a valóság jelzései az értelmező struktúrán keresztül kapják meg a jelentést, ez a struktúra pedig (mint jelrendszer) társadalmi konstrukciónak tekinthető. (Belinszki 2000, 63)

Luhmann mindenesetre úgy látja, a tömegmédiá eredményessége azon is alapul, hogy elfogadja-e a fogyasztó a fölvetett témákat, kíván-e, tud-e mit kezdeni az információk tömegével, tisztában van-e azzal, hogy a témaválasztásban meghatározó lehet bizonyos információk kihagyásának szabadsága, sőt, a téves információk közlése is, szem előtt tartva a funkciót (pl. szenzációértékét), és számolva a következményekkel (pl. helyesbítéssel). S a szenzációértéket egyre gyakrabban felülírja a média hírértékhez társított „neurotikus kényszere” arra, hogy mindig valamilyen új dolgot kínáljon a fogyasztónak. A kétszer közölt hír ugyan megtartja értelmét, ám információértékét elveszíti. Egy adott információt mindig újakkal kell kiegészíteni, illetve pótolni; ezzel a tömegmédiák folyton újratermelik a meglepetéseket és zavarokat, ugyanakkor a készségeket is azok kezelésére. (Vö.: Luhmann 2008, 22–32)

Az információ és a tudás

Az „információs túltelítettség” problémájára Pintér Róbert már akkor figyelmeztetett, mikor a hálón terjedő információmennyiség csupán elenyésző része volt a mai, adatszeméttel túlterhelt jeleknek és jelentéseknek. A Pintér által idézett „technorealista kiáltvány” megfogalmazza, hogy „az információ nem tudás: Nem szabad összekeverni a megnövekedett információáramlást [...] és a tudást, illetve bölcsességet”. (Pintér 2001, 132)⁵ A castelli (információs társa-

⁵ Pintér az információs társadalom felépítését ismertette vázolja Buckland négy információ-aspektusát, mely szerint az információ tekinthető tudásnak is, ám az „minden esetben szubjektív, adott személyhez köthető, és adott környezetben nyeri el értelmét. Mint létező megfogha-

dalmi) fogalomrendszer⁶ szerint a társadalom új logikai szervezőelve a hálózatiság: „aki benne van a hálózatban, az létezik, aki nincs benne, az nem.” Ez pedig azért generál feszültséget, mert „az ember alapvetően Self, azaz én-, identitásközpontú, ami lokálitáshoz, tehát helyhez kötött, kulturálisan definiált. [...] A Net és a Self szembenállása az az új erő, ami szervezi az új társadalmat. A valós tér szerepét egyre inkább az áramlások tere (space of flows) veszi át, a hálózat tere.” (Pintér 2001, 136; vö.: Pintér 2007, 25–26)

Már jó ideje fölismertük az információ és kommunikáció meghatározó szerepét a társadalom működésében, a társadalmi szükségletek és innovációk új tudásstruktúrákba illesztésében vagy a szellemi arculatformálásban. Legelőbb a közgazdaságtan figyelt föl arra az összefüggésre, hogy a gazdasági fejlődés megértésének valódi kulcsát az információs és tudásfolyamatok adják, (vö.: Z. Karvalics 2004, 17) aztán a társadalom- és technikatörténet, had- és jogtörténet, a kultúratudomány is követte az információalapú folyamatok megértésén alapuló szemléletet.⁷ Nyíri Kristóf 1993-ban fölállított tétele szerint „a kommuni-

tatlan, de kommunikálható, másokkal megismertethető.” (Pintér 2007, 20) Külön értelmezhető az információ dolog- és folyamat-jellege (informálttá válás), illetve az információfeldolgozás aspektusa. Az információból (mint dologból) csak akkor lesz tudás, ha az adatok (információk) feldolgozásba belép a gondolkodás folyamata is.

⁶ Manuel Castells háromkötetes műve (*The Information Age*. 1996, 1997, 1998) volt az első olyan nagy ívű társadalomtudományi munka, amely az információs társadalmi paradigma tudományos kutatását a '90-es évtized végére legitimmé tette, módszeres leírásával kiutat kínálva az új korszak társadalmi viszonyainak útvesztőiből. Az információs társadalom „az emberi együttélés új módja, amelyben az információ hálózatba szervezett előállítása, tárolása, feldolgozása, előhívása játssza a legfontosabb szerepet.” A társadalom struktúrája csak akkor változik meg, ha a mennyiségi tényezők minőségi változásokhoz is vezetnek, és nemcsak új dolgok jelennek meg, hanem a régiak is új módon (a társadalmi együttélés új kulturális, normatív, gazdasági logika szerint) kezdenek el működni. Mindennek „infrastrukturális háttérében az információs és kommunikációs technológia áll, anyagi alapjait pedig az új hálózati gazdaság jelenti, ami [...] erősen globalizálódik.” Kulturális értelemben kialakul a „valóságos virtualitás”, ahol a valóság és a virtualitás egymásba csúszik, egymásra reflektál. (Pintér 2007, 25–26)

⁷ Ebbe a sorba illeszkedik a keresztyénség kommunikációtörténeti és mediális elemzése – a „könyv vallásaként” az olvasási „forradalmak” (intenzív/extenzív olvasás) mentén értelmezhető társadalmi jelentésváltozások leírása (vö.: Nyíri 1997, 5–6) –, és az egyházak újfajta szerepvállalása a társadalmi kommunikációs folyamatban. A számítógép-hálózat a vallásos individualizmus megerősödését is segítheti. II. János Pál 1990-es kommunikációs világnapi üzenete is arra utalt, hogy az egyház nem mondhat le az evangelizáció modern kommunikációs technológiák által kiszélesített lehetőségeiről, ezzel együtt, ha az uralkodó kommunikációs közeg talaja lehet a vallásos érzületnek, az a vallásos individualizmus irányába mutat. (Nyíri 1997, 8)

káció mindenkori technológiája alapvetően befolyásolja a társadalomnak mind szervezetét, mind szellemi arculatát”; (idézi: Z. Karvalics 2004, 30) Csepeli György pedig (1985) úgy vélte, hogy „egy társadalom annál fejlődőképesebb, minél tökéletesebben tudja biztosítani információ feldolgozására képes tagjai számára az információkat”. (Z. Karvalics 2004, 31–32) A hangsúlyt mára az információk feldolgozásának képességére kell helyeznünk, mely képesség fejlesztését egyaránt gátolja a tudásalapú társadalomban terjedő tudatlanság (dezinformáltság, áltudás) és a túlterheltségből fakadó kommunikációs zaj.

Az „információ” és a „tudás” nem ugyanaz: a tudás „az összefüggéseiben fölfogott információ”, (Nyíri 1999, 183) az összefüggések feltárását pedig egyrészt elősegíti a világháló kreatív „szabad asszociációs rendszere”, másrészt könnyen összezavarhatja az információs labirintusban bolyongó, tudásra éhes felhasználót a kontextusba helyezés képességének hiánya.⁸ Noha az információ azzal az illúzióval kecsegtet, hogy általa valamilyen tudás birtokába kerül az ember, a „tudomásom van valamiről” nem jelenti azt, hogy valódi tudással rendelkezem felőle. (Vö.: Fromm 1994, 48) Az információ valamit pusztán a tudomásomra hoz, és nem garantálja a tudást. Fromm egyébként a tudatlanságot (a beavatottak számára) éppoly jónak tartotta, mint a tudást (mind a két állapot a megismerési folyamat része), viszont éles különbséget tett a mélyebb és a több tudás között. „A létezés módjának legfőbb célja a *mélyebb tudás*, a birtoklás egzisztenciális formájának pedig a *több tudás*.” (Fromm 1994, 49)

A fogyasztói társadalom tagja az információt is habzsolja, legyen az félvagy hamis tudás, pszeudo-ismeret. Szűts Zoltán figyelmeztet: ha a világháló beépül a mindennapi életbe, radikálisan megváltozik az információszerzés, az olvasás és tanulás mechanizmusa. „A tudás mélyebb rétegei, illetve az ismeretek közti szelektálás. az eddigi tapasztalatainkon alapuló kritikai gondolkodás ugyanis háttérbe szorul.” (Szűts 2012, 72) Nem a minőség, hanem a mennyiség

Kiss Ulrich sürgeti a kommunikáció teológiájának kidolgozását, figyelembe véve az ajánlást, mely szerint el kell végezni a Szentírás új olvasatát is a kommunikáció (mint közösségépítő folyamat, *közösítés és részesítés*) szemszögéből. (Kiss 2001, 198)

⁸ Nyíri úgy véli, a tudást „kontextusba illesztett információként” értelmezni fogalmilag pontosabb, mint azt mondani: a tudás az információból épül fel. A tudás a megfelelő közegben alkalmazott megfelelő információ. S noha az „információs társadalom” formulát használjuk, szerencsésebbnek véli a „tudástársadalom” vagy „tudás alapú társadalom” megnevezést. „... előbbi mintegy a világban keringő információk általános bőségére, az utóbbi arra a kézzelfogható gazdagságra utal, amelyet a tudás teremt – és arra a kézzelfogható szegénységre, amelyet a tudás alapú társadalom viszonyai között a tudás hiánya okoz”. (Nyíri 1999, 183)

számít, s az ember lemond a magasabb rendű létezés mély átéléséről, amikor az internetes médiakörnyezetben keresi a menekülő útvonalakat az élet nagy kérdései, a létezés magyarázat elől. („Mi célból vagyok a földön?”)

Földényi F. László az ismeretanyagnál fontosabbnak véli a műveltséget, mely nem valamilyen felhalmozott tudást jelent, hanem életvitelt és látásmódot. A felvilágosodás alakította ki ennek a műveltségeszménynek az igényét, viszont a 19. század második felére „a műveltség helyett Európa-szerte a tudásra került a hangsúly”. Pedig a 18–19. század fordulóján még „viszonylag jól el lehetett választani egymástól a pusztán *információt*, az ehhez képest minőségileg különböző *tudást*, valamint a *műveltséget*, [...] mely a tudásnál is átfogóbb.” (Földényi F. 2008, 40) Mára az információ, a tudás és a műveltség fogalma összehasonlítható. „Az egyedi igény szerint kialakított saját könyvtár helyett a ‘világkönyvtár’ lett a bűvös jelszó. Ez több szempontból is újszerű. Egyrészt – nevéből következően – *mindent* tartalmaz. Másrészt *mindenki* számára hozzáférhető. Harmadrészt pedig *virtuális*: mivel digitalizálva van, kizárólag akkor van jelen, ha előhívom. Ma az Internet látszik a globális műveltség otthonának – és eszközének. Úgy tűnik, mintha a Felvilágosodás nagy álmát az egyetemes műveltségről ez valósítaná meg.” (Földényi F. 2008, 37)

A tudás válsága?

Földényi is arról panaszkodik, hogy az internetre kapcsolódva valamilyen belső csömör érzése lesz úrrá rajta, pedig a szörfölést nem kényszerből, hanem szabad akaratából végzi. „Egy kezemen meg tudnám számolni, hogy az évek alatt hányszor léptem rá a hálóra úgy, hogy miután megtaláltam, amit keresem, le is zártam volna a laptopomat. Az esetek többségében – szinte mindig – máshol kötöttem ki, mint ahová eredetileg el akartam jutni. A rátalálás, beteljesülés helyett pedig valamiféle belső űr növekszik bennem. Immár nem a politikai nyomás okoz légszomjat, hanem a korlátlan szabadság. Aminek talán nincs is köze a valódi szabadsághoz.”– És a valódi műveltséghez sem, teszi hozzá a szerző, aki ennek a belső űrnek a nagyságát a reá szakadó információk mennyiségével érzi egyenes arányúnak. Amit ugyanis manapság ‘műveltségként’ állítanak elénk, „valójában feldolgozhatatlan tömegű információt jelent. Amely befogadhatatlan is. Elvben teljességet kínál – a gyakorlatban viszont kiürülést eredményez. Ahogyan sokasodnak az információk, úgy növekszik az

éhség, amit maguk az információk keltenek, és amit semmi nem tud csillapítani.” (Földényi F. 2008, 37–38)

A szabadság (a lehetőségek közötti választás szabadsága) egyaránt hozzátartozik a labirintus- és az internet-jelenséghez. Fölfogható azonban e szabadság kényszernek is. Az anamorfózisok, tükröződések, kertek (és labirintusok) világát művészetének és művészetfilozófiai munkásságának is középpontjába helyező Orosz István írja, hogy amennyire logikus a rend iránti vágyakozásunk, éppúgy emberi tulajdonságunk a szabadság óhajta, s utóbbi gyakran – a József Attila által megfogalmazott „*Jöjj el szabadság, te szülj nekem rendet*” óhajával ellentétben – éppen a rend tagadásaként jut kifejezésre. „Az útvesztő enigmatikus pontja a keresztút, s az útkereszteződésben megjelenő választási kényszer: ez a szabadságra vágyó s a szabadságra ítéltetett ember áldott és átkozott emblémája. Az eltévedés lehetősége, a tudat, hogy bármikor hibásan dönthetünk, ez teszi egyszerre széppé és kétségbeejtővé a labirintusban való bolyongást”, (Orosz 2013 196–197) ellenben a kert örök nosztalgia marad.⁹

Halász László az információt nem a tudással és műveltséggel állítja párhuzamba, hanem az élmény oldaláról közelíti meg, elkülönítve például az információ- és élményalapú olvasást. Halász még az ezredfordulón állított föl prognózist a következő 15–30 évre az irodalom helyéről és funkciójáról. Úgy gondolta, hogy 2010 környékén lesz teljes az emberek hálózathoz kötöttsége. S noha az irodalmi fikció és nem-fikció között már korábban is voltak átmeneti műfajok és formák, de – miközben a képzelet valóra váltó hatalma fokozatosan elvész – „a mesterségesen szimulált hipervalóság valóságosabban hat, mint a valóság maga”. (Halász 2000, 160) A zsebbe csúsztatható elektronikus enciklopédiát is olvasni kell, ám ez sokkal inkább pusztá információszerzés, mintsem élmény. Az elektronikus írás és olvasás során nehezen tartható fenn a szöveg egysége, a logikai szigorúság. Az egységes látásmód hiányával a gondolkodás

⁹ Orosz a *Válogatott sejtések* című esszéket *Kertek és labirintusok* fejezetében írja, hogy a kert egyúttal a változás megtestesülése is, „a múlandóság apoteózisa, az önkeresés metaforája. A kert nem létezik, egymásba áramló kertek vannak csupán, amelyeket minden bolyongó séta újraír, amelyekbe sosem lehet visszatérni”. (Orosz 2013, 196) Az „elágazó ösvények” kertjére, „egymásba áramló” kertek válaszolnak, s észrevehető a párhuzam az internetes tartalmak és linkútvonalak folyamatos változása, illetve a minden egyes séta által újraírt kertek metaforája között is. A világhálón való szörfölés virtuális nyomot hagy, s a hipertextuális kertekbe való belépésünkkel magunk is módosítjuk a szöveg referenciáit (a találati arányok és látogatottsági indexek tekintetében mindenképpen).

is töredékes, formulákban mozog, az internetes tudáselemek sem kapcsolódnak szervesen egymáshoz. Az internettel az írás egy „új szóbeliség” állapotába jut, s a hipertext lehetőséget kínál arra, hogy az olvasó egyedi összefüggések rendszerét alkossa meg. De csak akkor, „ha képes felfedezni a szöveglabirintuson keresztülvezető ösvényeket” (Halász, 2000. 176).

Eltekintve a hipertext programozott kapcsolásaitól (linkektől), azok, akik saját tetszésük szerint követik az elágazásokat (mint *Az elágazó ösvények kertjében*), úgy érezhetik, mintha könyvtárban böngésznének. „Meglátnak a polcon egy genetikai könyvet, beleolvasnak, majd ugyanezt teszik gyors egymásutánban egy angol, egy zoológiai és egy szuahéli tárgyú könyvvél. Hiába mondanák, hogy egyetlen makroszöveg létrehozása a céljuk, amely a genetikával, az angolokkal, a zoológiával és a szuahéliekkel foglalkozó mű egy-egy részét kapcsolja össze, asszociációik a kiragadott információk irányította alkalmi lehetőségek.” (Halász 2000. 176)

Partikularitások és esetlegességek

A közösségi hálók elterjedése előtt a köznapi internethasználat tipikus formája volt a szörfölés. A honlapok közötti bolyongás véletlenszerűnek tűnik, ám azt gyakran linkek irányítják. A különböző tartalmak eltérő értékrendek mentén szerveződnek, és a világról alkotott képek végtelen sok egyéni változatával találkozunk. A partikularitás, esetlegesség és egyéni érték (illetve érdek) a közösségi hálók kapcsolati alapú információszelekcióját ugyanúgy jellemzi, mint a hagyományos szörfölést. Itt a láncszemek az ismerősök megosztásai (s egy új kontextusba kerülve, a hagyományos linkek még tovább vezetnek az univerzális ésszerűtlenség útvesztőiben). Az internet-forradalomban átértékelődő tudás értelmezéséhez, a digitális paradigmaváltás rögzítéséhez az 1990-es évek második felétől számos tanulmány született. A tömegkommunikáció irányított hírértékéhez¹⁰ hasonlóan, többen a szelektivitás problémájára hívták föl a figyelmet.

¹⁰ A hírek szelekciós tényezőit Luhmann (2008, 38–48) foglalja össze. A média az új információt megkonstruálja és szabványosítja; előnyt élvez a konfliktus, mellyel a „spontán létrejött bizonytalanságra” játszik rá, a jövőre (győztesre/vesztesre) vonatkozó információt elnapolja. A múltba való visszalépés a jelennel szembeni elégedetlenséget fejezi ki; súlyozza az információt a helyi vonatkozás; a térbeli távolságot az információ súlya, ritkasága, egzotikus jellege oldja föl. Különös figyelmet kap a normasértés (jogsértés, erkölcsi véttség, politikai korrektség meg-

Carl Raschke (1998) a digitális kultúra tudásforradalma és a „hiperegység” korszakát jellemezve kiemelte, hogy mindaz, amit tudásnak nevezünk: szelektív. Az információs szupersztráda leginkább egy olyan „labirintushoz” hasonlít, mint amilyen az autópályáké vagy a körgyűrűs sztrádák találkozásánál kialakított csomópontoké. Sok minden, amit „bármely kanyarban, leálló sávban vagy a pályán kívül találunk, az ’gyalogos’, ostoba, rosszul tájékozott vagy egyszerűen érdektelen”. (Raschke 1998, 27)

Az internetes labirintusban való bolyongás azonban nem tűri el a felülről irányított tudásátadást, ezért nemcsak „jóváhagyott” tudások léteznek itt, de „divattudások”, „tudásvetélkedések” s „alternatív tudások” is. Lásd az olyan, a közösségi hálón gyakran feltűnő oldalakat és azok gyorsan terjedő tartalmait, mint a „szabadon ébredők”, a „tudás fája”, a „minden egyben”, a „csodálatos világ” vagy a „leleplező” stb., melyek ráadásul rendszeresen azt a képet sugallják, hogy a hatalom szándékosan félretájékoztat bennünket, eltitkolja a valódi információkat. A manipulációra hivatkozva, könnyen egy másik, nem kevésbé manipulatív módon megtervezett labirintusba tévedünk. Bármennyire is közös a kiindulási pont, a felhasználók egyéni utakat járnak be, s eltérő következtetéseket vonnak le a rendelkezésükre álló információk halmazából.

A labirintusmodellre emlékeztető módon épül be az internet a mindennapjainkba, s jól modellezi ezt a szimultán médiahasználat. A multitasking „másodlagos médiafogyasztásként” (pl. háttér rádiózásként) már régebb óta ismert, de csak a folyamatos online jelenlét tette lehetővé a több párhuzamos kommunikációs térben történő interakciót, s így szinte elkerülhetetlen a személyes, a csoportos, illetve a tömegkommunikáció ’összeolvadása’. A háttér-média-fogyasztáshoz hasonló a háttér-kommunikáció is, ami a folyamatos szélessávú kapcsolat miatt egyidejűleg többféle kommunikációs térben való jelenlétet eredményez. (Rab 2007, 195)

sértése, botrányok – de botránykeltő lehet maga a botrányról való nyilatkozat is!) A normaszegés akkor hírértékű, ha erkölcsi értékelés társítható hozzá; gyakran koncentrálnak a médium a cselekvésre vagy magára a cselekvőre. A véleménynyilvánítás is terjeszthető hírként: „A sajtó-, rádió- és televíziós anyagok jelentős része úgy keletkezik, hogy a médiumok egymást tükrözik, s ezt ismét eseményként tálalják”, (44–45) melyek egyáltalán nem következnének be, ha nem volna tömegmédia. „A világ mintegy utólag telik meg lármával: kezdeményezésekkel, kommentárokkal, bírálattal.” (45) Külön szervezetek jönnek létre a válogatásra; a válogatók „önmagát erősítő hálóját” a napi hírek termelésével van elfoglalva. Mindenfajta válogatás mögött „a sűrítés, megerősítés, általánosítás és sematizálás összefüggése rejlik, amely ebben a formában, a külvilágban, amelyről kommunikálunk, nem található meg.” (48)

Domonkos Andor kutatóorvos arra figyelmeztet, hogy a más tevékenység okozta fáradtság megszüntetésében a böngészés csak rövidtávon lehet hasznos, ráadásul – mivel a szubjektív időérzés nem követi a ténylegesen eltelt időt – egyre több időnket rabolja el.¹¹ „Ahogy a központi idegrendszer egyre több információ éri, egyre nehezebb azt megszerezni. Ráadásul a feldolgozhatatlan mennyiségű hatás szünet nélkül zúdul ránk. Ez a legveszélyesebb, a folyamatos információáradat. A szükséges, nélkülözhetetlen elemek belesüllyednek a zajszerű háttérbe. Nehéz elkülöníteni a fontosat a lényegtelentől. Nem tudjuk megmondani, mire van igazából szükségünk, nincs megbízható adat, amiről automatikusan tudnánk, hogy szükségünk van rá. Nem kényszerülünk saját döntést hozni, és igazából már nem is tudnánk megmondani, mi a valóban lényeges a keresési eredmények között.” (Domonkos 2013, 293–294)

Végtelen számú ösvényt rejtő szövegek

Az interaktivitási szint emelkedésével és a digitális kultúra térnyerésével – ahol a médiahasználó egyszerre a médiatartalmak fogyasztója és előállítója, s párhuzamosan konstruál identitásokat és jelentéseket – a hagyományos tömegkommunikáció-fogalmaink is labirintusszerűen összekuszálódtak, hiszen megszűnt az egyirányúság, és állandósulni látszik az adó és vevő közötti folyamatos szerepcseré. Eltűnnek a lineáris olvasatok: az interaktív médiát követi a hipermédia. A hipertextet nemcsak, hogy nem lineárisan kell olvasni, de olvasás helyett irányítani kell. „Az olvasás nem a sorok kényszerű követésén keresztül irányítja az olvasót a lezárt és megváltoztathatatlan narratíván át, mint a nyomtatott könyveknél, hanem interakcióba lép az olvasóval, felhasználóvá teszi, és aktív részvételre inspirálja. A szövegrészek között elhelyezett hiperlinkek teszik nem lineárisá a hipertextet.” (B. Bernát et al. 2012. 413) A linkek teszik interaktív dokumentumként átjárhatóvá a hipertextet, és ezeken a linkeken tovább lehet haladni más szövegek felé.

Szűts Zoltán (2000/a) szoros összefüggést lát a hipertext („mint a végtelen számú ösvényt rejtő szöveg”) fogalma és a Borges-novella, *Az elágazó ösvények kertje* között, nem véletlenül vált ez a hipertext egyik metaforájává (ugyanígy

¹¹ Orosz István írja: „Belépni a labirintus kapuján annyit tesz, kilépni az időből, kiszakadni a világból.” (Orosz 2013, 197)

lett a *Bábeli könyvtár* a világháló metaforája). A hipertext által felkínált választási lehetőségek viszont nem feleltethetők meg egy nyomtatott szöveg jelentés-tani változatainak, illetve különböző olvasási stratégiáinak. A két olvasható vagy kvázi-olvasatokkal bejárható felületet a labirintusjelleg teszi rokonná, s különösen érvényes ez a mágikus realista művekre, melyek egy olyan világba vezetnek, ahol csupa értelmezésre váró jelenség várja az arra utazót.

„Egy ilyen szövegben az olvasó saját belátása, irodalmi ízlése, képzettsége, ébersége vagy fáradtsága szerint kalandozhat, elveszhet, vagy fellelhet titkos ösvényeket. Ez az irányzat, azzal, hogy tartalmaz varázslatos elemeket, és hangsúlyt fektet az érzékekre vonatkozó részletek gazdag megjelenítésére, torzítja az időt, mely ettől periodikussá vagy nem létezővé válik, összeomlik, ismétlődik, és nagy jelentőséget tulajdonít a könyvnek mint tárgynak vagy metaforának. [...] az eseményeket több perspektívából látjuk, melyek gyakran ellentétesek, a terek egymáson belül helyezkednek el, de semmiképpen sem az általunk valóságnak tartott dimenzióban, a fogalmak folyamatosan egymásba alakulnak, ezért ezek a szövegek leginkább egy labirintus jellegű gondolati térre hasonlítanak. (Szűts 2000/a, 201)

A Borges-féle labirintusban az olvasó eltéved, mert „elveszni rendeltetett”, ám a hagyományos útvesztők mellett vannak lineáris labirintusok és hálózatok is. A hipertext narratíváknál találkozunk mindhárom típussal, és bár nincs rá garancia, hogy cyber-Théseusként megtaláljuk a középpontot (a keresett célt, a Minótauroszt, akit a birtokba vett tudással győzhetünk le), a hipertextből mindig van kijárat, s egyszerre több is. De a kijáratok léte nem jelenti azt, hogy az egymásba futó szálak között volna valamilyen hierarchia vagy rend. Mindenesetre a linearitástól való elszakadás és az asszociatív jelentésképzés – a virtuális kalandozás, a képzelet szabad játéka – az emberi természethez (játékhoz, kísérletezéshez, felfedezéshez, kreativitáshoz) közelebb állhat, mint a könyvbe zárt, ez által a végtelenségétől megfosztott nyomtatott világ.

A hipertext kifejezést és a link hálózati jelentését jóval az internet elterjedése előtt, a 2. világháború után megalkották, és 1965 óta használják. Az amerikai mérnök, Vannevar Bush nevéhez kötődik a hipertext elődjének tekinthető, az emlékezőtehetséget meghosszabbító memex kigondolása. Abban valaki az összes könyvét, feljegyzését, kapcsolatait tárolhatja, s a gépesítésnek köszönhetően mindent rendkívül gyorsan előkereshet. Az íróasztal tetején enyhén megdöntött képernyőkre lehet kivetíteni, a korabeli legfejlettebb analóg technológiának megfelelően, a diafilmeket. (B. Bernát et al. 2012. 413–414)

A hatvanas években dolgozta ki Theodore Nelson a *Xanadu* fantáziánéven ismertté vált hipertext rendszert, mely a mindent megőrző mágikus emlékezethely (mint az emberiség teljes kulturális adatbázisa) vágyának paradoxonja is, amennyiben az emlékezet materializálása (számítógépes hálózati struktúrába helyezése) egyúttal virtuális létezést kíván meg. Nelson, a mediális technika fejlődésének útját kijelölve, 1965-ben nevezte az emberi elme működéséhez idomuló számítógépes hálózati struktúrát hipertextnek. Egész munkásságával egy olyan mediális fordulatot ígért, amely „az általa kódexkultúrának nevezett kultúrából a hipertext médiuma által meghatározott kultúrába vezet, és ennek a *hiperkultúrának* a médiuma totálisan külsővé vált emlékezetként funkcionál majd”, ráadásul oly módon, hogy – elkerülendő a káoszt – magába integrálja „az emberi emlékezet pozitív tulajdonságait, és kizárja magából a negatívakat”. (Müllner 2008, 97–98) Nelson az emlékezet elhomályosulásától félt – akár Coleridge, akinek a vízfodorként elmosódó emlékezetéről szóló verséből kölcsönözte a *Xanadu* fantáziánévet –, s a *Xanadu* azt jelentette számára, hogy „megszervezhetővé válik a káosz”, ugyanakkor megőrizhető minden „valóságos kapcsolat”, amely egyben tartja az időt, a folyamatokat. Mindezt arra alapozta, hogy az emberi tudást az „összefonódottság” („inter-tvingularitás”) jellemzi. Nelson szerint az emberek ezt az összefonódottságot általában nem ismerik el, „úgy tesznek, mintha a dolgokat alapvető módon hierarchikusan, kategorikusan és bizonyos sorrendiségben tudnák tartani, holott ez nem igaz. Minden nagyon bonyolult és kölcsönös módon fonódik össze.” (id.: Müllner 2008, 99) Nelson végeredményben a totális emlékezetben hitt, abban legalábbis, hogy azt technikailag elő lehet segíteni. Naiv utópiája, avagy holisztikus álma azon alapult, hogy „minden valaha írt dokumentum és minden valaha írt dokumentum valaha létező kontextusa megőrződik a maga azonosítható formájában”. (Müllner 2008, 109)

A bármely valaha létező szöveget azonban nemcsak megőrizni, hanem véletlenszerűen újraalkotni is tudja a rendszer. „A *Bábeli könyvtárt* olvasva azt állíthatjuk, hogy a számítógép által végtelen idő alatt létrehozott végtelen méretű nem lineáris szerkezetű – véletlenszerű – hypertext lehet bármely, eddig nyomtatásban megjelent szöveg is. [...] Borges könyvtárában léteznek olyan könyvek, melyek a karakterek minden létező permutációját tartalmazzák, és ezzel értelemszerűen az irodalmi klasszikusokat is, ezzel szemben az értelmezhetetlen művek vannak többségben, ami igaz a világhálóra is.” (Szűts 2000, 205–206)

A hipertext irodalom lehetőségei

A digitális való világ, az internet az irodalomra is hatással van. Digitális technikákon alapuló új közlésmódok és műfajok jönnek létre, s azok befolyásolják az irodalmi alkotás folyamatát, sőt, az irodalomértelmezésben egy kialakulóban lévő új tudományág, a „bölcészeti informatika” is szerepet kap. Noha a Neumann-galaxis egyelőre nem semmisíti meg a Gutenberg-galaxist, egyre intenzívebben magába emeli azt (az irodalmi alkotások vagy más szövegek egyrészt digitális platformon jönnek létre, s mellette folyamatos a régi nyomtatványok – illetve kéziratok – digitalizálása).

A hipertext irodalom jellegét és lehetőségeit faggató Nagy Balázs utal arra, hogy az internetes írásbeliség több szempontból visszamutat az oralitás világába (a művek szájhagyomány útján terjedtek, a szerző személye ismeretlen, kétséges vagy irreleváns volt, a szöveg folyamatosan módosult, de a különböző variánsok egymás mellett élése természetes volt). „Ugyanez a tendencia figyelhető meg a hálózati tartalmak esetében is: a szerző sok esetben ismeretlen, és a szöveg számos weboldalon, számos változatban él tovább.” (Nagy 2008, 62) A „másodlagos írásbeliség” hatására változik a nyelvhasználat és a stílus, a beszédet kísérő nonverbális jeleket a vizuális megoldások és a képhasználat helyettesítik.¹² Előfordul, hogy a linkek által létrehozott hipertext-labirintust autentikus módon képezik le a hagyományos nyomtatott szövegek is. A „hipertextuális szervezettség” nyomai fölfedezhetők például kritikai és tudományos munkákban: „bizonyos szövegrészekben más szövegekből származó idézetek találhatók, egyes szövegrészekhez lábjegyzetek tartoznak, ezek adott esetben bibliográfiai utalásokat tartalmaznak.” (Nagy 2008, 63)¹³

¹² Kíváncsú külön foglalkozni a képkorszak internetes labirintusával, megvizsgálva, hogyan épültek be a képhivatkozások a hipertextek rendszerébe (a szöveg és kép interreferenciális viszonya az internetes médiakörnyezetben erősebb, mint a hagyományos platformokon), s betekintve a digitális képváltozatok, az internetes képkultúra („mémgyárak”), a politikai és reklámkampányokban fölértékelődő vizuális megoldások, képretorikai stratégiák világába.

¹³ A lábjegyzet tipikus példája azoknak a struktúráknak, amelyeket egy és több útvonalúnak is tekinthetünk. „Elágazást alkot a szövegben, megteremti a bővülés, a kiterjedés lehetőségét, de még ha úgy döntünk is, hogy a lábjegyzet felé haladunk tovább, az, közvetlenül azután, hogy elolvastuk, visszavezet bennünket a fő irányhoz.” (Aarseth 2000, 208) Egyes munkákban olykor alternatív útvonalként fogadhatjuk a lábjegyzetekben kijelölt haladási irányt: a főszöveg „kiegészítéseként” egy azzal párhuzamos történetet olvasunk.

Ezek a szövegek szintén képtelenek arra, hogy megszüntessék a térbeliségből adódó sorrendiséget. A kombinatorikus költészet (illetve a szöveg nem lineáris áttekintésére alkalmas ergodikus irodalom¹⁴) egyes remekei azonban izgalmas kísérletet tesznek erre. Raymond Queneau *Százezer milliárd szonett* (*Cent mille milliards de poemes*) című könyve tökéletes példa a sikeres megoldásra – a véletlenszerű olvasatok a kétdimenziós szövegtestet tulajdonképpen pszeudo-virtuális szövegtérre alakítja át.¹⁵

Queneau 1961-ben megjelent karcsú verskötete összesen tíz szonettből áll, összehangzó rímeléssel. Mindegyik szonett külön lapra van nyomtatva, s a lapokat a nyomdában verssoronként csikokra vagdalták. „Akárhol üjtük föl a könyvet, olyan szonettet szemlélünk, amelyet soha életünkben nem fogunk viszontlátni, hiszen a kötet százezer milliárd költeményt, több mint egymillió évszázadra elegendő olvasmányt tartalmaz választékos borítólapjai között: a világirodalomnak lényegében minden szonettjét Raymond Queneau írta.” (Horváth 2000)¹⁶

A szerteágazó hipertext nemcsak bonyolulttá, hanem időnként követhetlenné is válik. Ahogy egyre jobban belemerülünk a szövegbe, úgy lesz egyre nehezebb az onnan való kijutás. Ebben a labirintusban bárhová el lehet jutni – a mások által vágott utakon. Az olvasó a szabad asszociációk helyett a szerző által megadott linkeken halad tovább, szerzői asszociációt használja – ezért a

¹⁴ A kibertext szövegek befogadási folyamatát előtérbe helyező „ergodikus irodalom” fogalmát Espen J. Aarseth igyekezett bevezetni a hipertext irodalomról folyó diskurzusokba. A könyv és a labirintus közötti kapcsolatot, azok minőségét értelmezve, Aarseth a kibertextet nem tekinti önálló műfajnak, a terminus nála „inkább egyfajta megközelítést, szempontot jelöl, amelyet a dinamikus szövegekben megnyilvánuló kommunikációs stratégiák feltárására és leírására” használ. (Aarseth 2000, 206)

¹⁵ Aarseth feltételezi, hogy a lineáris írással egyidejűleg szerveződtek meg a nem-lineáris szövegrendezések, hiszen az írás maga is térbeli tevékenység. A nem-lineáris szövegekre további példákat említ (Aarseth 2000, 209-210) az ősi kínai jóskönyvtől, a Ki Csingtől kezdve, Apollinaire kalligrammáin keresztül, Marc Saporta regényéig (*Compisitionn° 1*), amelynek lapjait ugyanúgy meg kellett keverni, mint egy kártyapaklit, majd tetszőleges sorrendben olvasni (s bármilyen sorrendi kompozíció egységes, értelmezhető szöveget alkotott).

¹⁶ Ezzel a módszerrel összesen 10¹⁴ szonettet lehet generálni. Horváth Tibor hozzátézi: Papp Tibor Queneau „szonett-gép” könyvéből készített francia szöveggenerátora („verslétrehozó programja”) önműködően, lapozás nélkül gondoskodik arról, hogy a verssorok az egyes szonettekben véletlenszerűen helyezkedjenek el, és – ha úgy látjuk jónak – meg is szünteti az eredeti verskötetnek azt a sajátosságát, hogy benne két szonettnek, az elsőnek és az utolsónak kitüntetett helye van.

linkek „kötelező asszociációnak tekinthetők”. Pontosabban fogalmazunk, ha úgy határozzuk meg, mint egy lehetőséget, hogy „a szöveg egyik pontjáról a másikra ugorjunk, sőt továbbhaladhassunk más szöveg felé.” (Nagy 2008, 63)

Szűts Zoltán azt állítja, hogy a linkek gátolják a szövegben való elmerülést. Valósággal sürgetik az olvasót: fusson végig a szövegen, ragadjon meg minél több szálát, jusson minél messzebbre, noha nem biztos, hogy a fölvetett szálakat követni is fogja valamikor. „Ezáltal az olvasás aktusából kimarad az elmélyülés (helyét a pihenés veszi át), a szövegbe zárt jelentések keresése pedig kevesebb teret kap, vagy teljesen elvész. A rendkívül sok információ fogyasztása előnyt élvez a Hypertextben az egy szűk területen való nagy jártassággal szemben. Erősödik a felszínes tudás veszélye.” (Szűts 2000/b)¹⁷

Józsa Péter az irodalom digitális közegben való működéséről írja, hogy a linkelés direkt és egyértelmű volta miatt a hipertextben nem érzékeltethetők az utalások „erőssége” közti különbségek: a „meghívott szöveghez” történő hozzáférhetőség szempontjából nincs különbség a lábjegyzetelés és a rejtett allúziók között. „Az allúzió lehetséges pluralitásával szemben a link mindig csak egyetlen irányba vihet; segítségével csupán egyetlen, előre meghatározott lexiára juthatunk. A transztextualitás azonban esetenként magában hordozza azt a lehetőséget, hogy az asszociáció több, néha akár egymástól független szövegek felé induljon el: egy-egy toposz használata révén több szöveg, illetve ezek egész kapcsolatrendszerének kontextusba emelését eredményezheti” – a Ragtime Coalhouse Walterének neve és tragédiája Józsa Péter hivatkozásában egyaránt asszociálhatja Kleist elbeszélését vagy a magyar olvasó számára az *Egy lócsiszár virágvasárnapját*. (Józsa 2005)

A fent említett nehezen értelmezhetőség (értelem nélküliség) súlyos tünet, s a megbízhatatlanság még súlyosabb károkat okoz. Márpedig a linkek közötti barangolás során a hipertext útvesztőjében könnyen elveszítheti a kontrollt az általa tudásnak vélt információkért virtuális térbe tévedő vándor. A világhálón található anyagok egyre gyarapodó gyűjteménye változó minőségű és pontoságú, a keresőmotorok sem ugyanazokat a találatokat részesítik előnyben. Sokan nem tudják eldönteni, mennyire megbízható az adott hely, hivatkozás és

¹⁷ Szűts Zoltán megjegyzi, hogy egy hagyományos szövegben is kaphatunk szerzői támpontokat: dőlt betűs vagy nagybetűs szavakat, vastag betűs kiemeléseket stb. „Az így jelölt szavak mind kimagaslanak a szöveg síkjából. A második fázisban az olvasó saját olvasási szokásának megfelelően aláhúzza a szövegben a szerinte fontos szavakat, megállapításokat. A 'mit is akart mondani a szerző' kérdésre a linken való továbbhaladás ad választ.” (Szűts 2000)

szerző. Valóságos linkhadjárat zajlik; a tematikus linkgyűjtemények megbízhatósága igen eltérő szintű, gyakran az ellenőrzés sem történik meg a felhelyezéskor; a gyakori kereszthivatkozások átláthatatlanná teszik az éppen érvényes információt is; „az anyagok bősége nagyon könnyen összezavarja az elővigyázatlan szörfölőt, aki képtelen megítélni az információ értékét. Ugyancsak a hiperlinkek természete miatt nem lehetünk egészen biztosak abban, hol is vagyunk, és hogy az éppen olvasott anyagot hitelesítette vagy szűrte-e valamilyen megbízható forrás”. (Wallace 2006, 295–296)

A megbízhatatlanság bizonyossága

Sokak előtt ismert a „*Bicholim-konfliktus*” esete. Több mint öt éven át szerepelt a Wikipédia oldalán a nem létező háborúról szóló, részletes szócikk. A 2012 végén törölt cikk szerint 1640–41 között tartott a háború a portugál gyarmatosítók s a mai India területén fekvő Maratha királyság között. A konfliktust békekötés zárta le, és létrejött a független Goa állam. Mindebből egy szó sem igaz, viszont a szócikk hosszú volt, alapos, linkekkel, hivatkozásokkal gazdagon ellátott, senkiben nem merült fel az átverés gyanúja. 2007 októberében az online enciklopédia nyitóoldalára emelték (ide elvileg csak ellenőrzött, magas színvonalú, hiteles szócikkek kerülnek). A szerkesztőktől „good article” besorolást kapott – e címkét az angol bejegyzések mindössze egy százaléka kapja meg. A szócikk hivatkozásai csak 2012 decemberében lettek gyanúsak: mikor a Shelf Skewed nevű szerkesztő utánanézett a forrásként megjelölt könyveknek, s „megdöbbenve vette észre, hogy a komoly történelemtudományi munkáknak tűnő könyvek, újságcikkek és tanulmányok egytől egyig kitaláltak, és a Bicholim-konfliktusról nem tud egyetlen komoly hadtörténeti forrásanyag sem, az interneten pedig minden egyes felbukkanása, átvétele a Wikipédia-oldalhoz vezet vissza. Még egy nyomtatott könyv is létezik, ami a háborúról szól, ebben is a Wiki-szócikk mondatai köszönnek vissza.” (Index 2013)¹⁸

¹⁸ A Wikipedián saját szócikke van a leplezett kamu bejegyzéseknek. A leghosszabb ideig, nyolc évig Gaius Flavius Antoninus fiktív szócikke került el a törlést; a cikk a kitalált római államférfiről azt írta, hogy egy Julius Caesar elleni merénylet kiterveléséről volt ismert. Nevezetesen még Chen Fang esete: a harvardi diák egy kínai város polgármesterévé nevezte ki magát a Wikipedián egy tudományos kutatás illusztrálva az online enciklopédiák megbízhatóságáról. Hét év múlva vette észre egy szerkesztő, és törölte. (Index 2013)

A labirintus fogalma alatt általában az „elágazó ösvények” borgesi rendszerét értjük, ahol a lehetséges útvonalak számos világba kalauzolhatnak, ám soha nem vezetnek közvetlenül a célunkhoz. Aarseth fogalmazza meg, hogy a labirintusszerűt és a lineárist ma inkompatibilis fogalmakként kezeljük, annak pedig, hogy a labirintus mára nem jelöli a lineáris folyamatokat, az útvesztő-metaphora leegyszerűsödése az oka. Az egy és a több útvonalú paradigma békésen megfér egymás mellett; a szöveg mint labirintus „bonyolult és kanyargós, de potenciálisan eredményes lineáris folyamatot és térbeli, művészileg komplex, zavarba ejtő műalkotást jelentett”. (Aarseth 2000, 207) Mindenesetre fontos metafora és motívum volt az ókorban és a középkorban az irodalom és a filozófia, a retorika és a vizuális kultúra számára. Egyaránt jelképezte a bonyolult alkotást, a megfejthetetlenséget és a komplikált folyamatokat.

Visszatérés a kezdőponthoz

A labirintusok ügyében folytatott, meglehetősen elágazó ösvényű nyomozásunkat annak apropóján indítottuk, hogy a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete 2014 őszére *Labirintus* címmel hirdette meg nagyszabású tárlatát. A kiállított művek vizsgálata során az útvesztő-tematika és -reprezentáció több változatát elkülönítve, észrevettük, hogy bár előfordultak irodalmi referenciák, a motívumok között nem szerepelt sem a hipertext vagy az arra való utalás, sem a média (internetes médiakörnyezet), a képzőművészet nem reflektált közvetlen módon a mediatizált világra és a médiakultúrára. Ellenben számos alkotás hivatkozott a folyamatjellegre, a véletlenszerűre, jellemzően pedig a bonyolult, megfejthetetlen és kiszámíthatatlan minőséget jelképezte. Ezekre utaltunk a dolgozat műveket tematizáló/értelmező fejezetében, alább (s átmenetileg feladva a labirintusból való kiút megtalálásának reményét) a lehetséges és látens médiareferenciákat igyekszünk felsorolni.

Maga a technológia is éppen csak jelzést adott magáról: Gál András *AI No. 03 (Virtuality)* című alkotásán a labirintusszerűen behálózott memóriakártya lehet akár a kihelyezett emlékezet metaforája is. Tulok András fotója, a *Digi vagy analóg technika* („Digi vagy analóg a világ két oldala, színes vagy fekete-fehér, labirintus az egész” szövegkísérettel) szintén a technológia által generált dilemmákra reflektál. A *100% magyar milk* (Marton András akrilképe) a nemzeti termékreklám karikatúráját fogalmazza meg, háttérben egy számítógép monito-

rával. A fogyasztói társadalom a vonalkód (Albert Ildikó: *Klón*) vagy a mobil telefonnal is értelmezhető QR-kód (Almer Zsuzsa: *QR-Labirintus*) formájában jelenik meg.

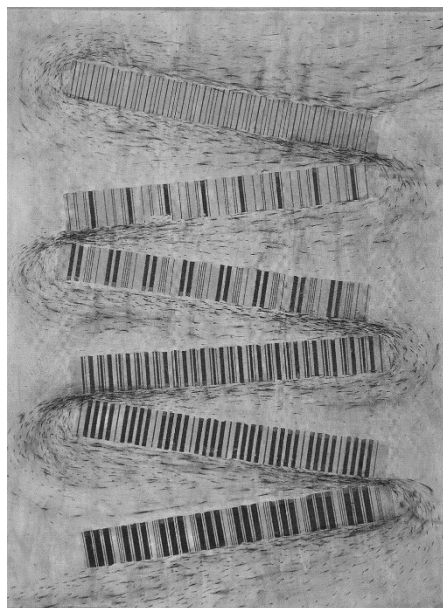
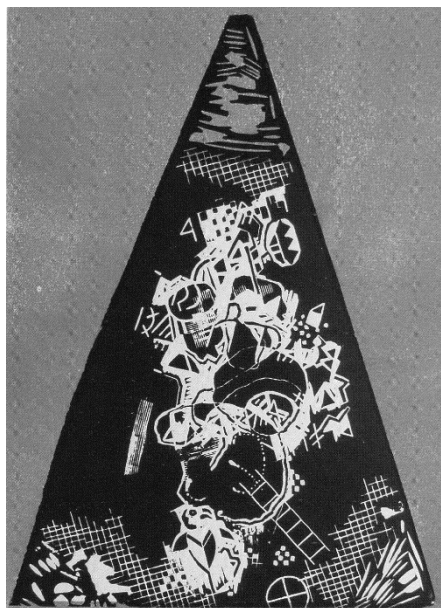
A médium (a káoszt egyszerre okozó és uralni akaró újságszöveg-töredék) alapanyagként szerepel Bánsághi Tibor Vince kollázsán; a mediatizált köztér beszédére reflektál a pszeudo-graffiti kompozíciót készítő Csernátory Lukács László (*Eatyourheroes* – a mű címe egyúttal a képre festett felirat). Fejér Ernő kézzel színezett fotográfiája (*Üzenőfüzet N° 27/a – A bomlás kézikönyve; Émile Ciorannak*) az üzenetfolyamatot és a célba ért kommunikátumot, egy új gondolkodásfolyamat kezdetét egyszerre képes reprezentálni: a modernitást tagadó tintatartó és mártogatós toll mellett ott fekszik az *Atlantisz* nyomtatott Cioran-könyve, mely talán éppen a kommentálásra vár. Utalhat az alternatív kommunikációképesre Drozsnik István *Jelbeszéd* című, szövegtöredékeket is idéző képe; a vizuális retorika (reklámgrafika) eszköztrendszerét alkalmazza Kudász Ferenc (*A Biblia kódja*); Somogyi Ferenc objektje (*Betűk útvesztőjében*), a mechanikus táskairógép pedig mi más is lehetne, mint éppen a hipertext irodalom tagadása...

IRODALOM

- AARSETH, Espen J. (2000): Ergodikusan irodalom. (Fordította: Kozma Zsolt) *Replika*, 200/június (40. szám), 203–218.
- ALMÁSI Miklós (2002): *Koszellemvadászat*. Helikon, Bp.
- BARTHES, Roland (2001): *A szöveg öröme*. Osiris, Bp.
- BELINSZKI Eszter (2000): A kritikai kultúrakutatás a médiaelemzés gyakorlatában. *Médiakutató*, 2000/ősz, 61–75.
- B. BERNÁTH István – PAIS Károlyné – RÉTFALVI Györgyi – SZILÁGYI Erzsébet – TURI László (2012): *Média, kultúra, kommunikáció*. Libri, Bp.
- BŐGEL György (2013): *A szíren dala*. In: VESZELSZKI Ágnes (szerk.): *@világhálóba keveredett ember. Hogyan változtatta meg az internet az ön gondolkodását?* Eötvös Kiadó, Bp., 15–19.
- BRÜCKNER János (2013). *Vissza a valóságba*. In: VESZELSZKI Ágnes (szerk.): *@világhálóba keveredett ember. Hogyan változtatta meg az internet az ön gondolkodását?* Eötvös Kiadó, Bp., 73–77.
- DOMONKOS Andor (2013): *Kollégám, az internet*. In: VESZELSZKI Ágnes (szerk.): *@világhálóba keveredett ember. Hogyan változtatta meg az internet az ön gondolkodását?* Eötvös Kiadó, Bp., 291–295.
- ECO, Umberto (2007): *Gyufalevelek*. (Válogatta és fordította: Barna Imre) Európa, Bp.

- ECO, Umberto (2011): *Velinák és csönd*. In: Uő: *Ellenséget alkotni*. (Fordította: Sajó Tamás) Európa, Bp., 194–203.
- ELBIR (2012): Elektronikus Lakossági Bűnmegelőzési Információs Rendszer márciusi hírlevél <http://www.vasvili.hu/hirek/vas-megyei-rendor-fokapitanysag-bunmegelozesi-osztaly---elbir-marciusi-hirlevel> (Letöltés ideje: 2014. 12. 02.)
- FÖLDÉNYI F. László (2008): *Búcsú a műveltségtől. A műveltségről, a tudásról, az információról*. In: Uő: *Az ész álma. 33 esszé 2000–2007*. Kalligram, Pozsony. 35–43.
- FROMM, Erich (1994): *Birtokolni vagy létezni? Egy új társadalom alapvetése*. (Ford.: Hidas Zoltán) Akadémiai, Bp.
- HALÁSZ László (2000): *Az emberi lét harmadik tere*. In: Uő: *Az értelmezés változatai*. Csokonai, Debrecen, 158–180.
- HORVÁTH Iván (2000): *Magyarok Babelben*. JATEPress, Szeged. <http://magyar-irodalom.elte.hu/babel/2120.htm> (Letöltés ideje: 2014. 12. 03.)
- INDEX (2013): *Lelepleződött a Wikipédia legnagyobb átverése*. http://index.hu/tech/2013/01/06/leleplezodott_a_wikipedia_legnagyobb_atverese/ (Letöltve: 2014. 12. 02.)
- LUHMANN, Niklas (2008): *A tömegmédia valósága*. Gondolat–AKTI (Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet), Bp.
- JÓZSA Péter (2005): *Irodalom a digitális közegben v.1.0*. <http://mek.niif.hu/02300/02313/html/index.htm> (Letöltés ideje: 2014. 12. 03.)
- KISS Ulrich (2001): *A kommunikáció teológiája*. In: NYÍRI Kristóf (szerk.): *A 21. századi kommunikáció új útjai*. MTA Filozófiai Kutatóintézete. Bp., 195–218.
- MARTON Árpád (2009): *A felettes Mi. Kulturális és médiaetika a sámánok korától a showmanok koráig, avagy korszerűtlen elmélkedés a szimbolikus és diabolikus világlátás választútján*. Gerhardus, Szeged
- MÜLLNER András (2008): *A hipertext ideológiája. Theodore Holm Nelson és a Xanadu-álom*. In: HAVASRÉTI József – SZÍJÁRTÓ Zsolt (szerk.): *Reflexiók vagy „mélyfúrások”? A kultúrakutatás változatai a „kulturális fordulat” után*. Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. Bp. – Pécs, 97–110.
- NAGY Balázs (2008): *Behálózott szövegek. A Vörös Postakocsi, 2008/tavaszi, 61–65.*
- NYÍRI Kristóf (1994): *A hagyomány filozófiája*. T-Twins–Lukács Archívum, Bp.
- NYÍRI Kristóf (1997): Számítógéphálózat és vallásos individualizmus. *Világosság*. 1997/4., 3–10.
- NYÍRI Kristóf (1999): Információs társadalom és nemzeti kultúra. *Replika*, 1999/december (38. sz.), 183–194.
- OROSZ István (2013): *Válogatott sejtések. (a tojás volt előbb)*. Typotex, Bp.
- PINTÉR Róbert (2001): *Információs társadalom: utópia vagy valóság?* In: BUDA Béla – SÁRKÖZY Erika (szerk.): *Közeleti kommunikáció*. Akadémiai, Bp., 124–138.
- PINTÉR Róbert (2007): *Úton az információs társadalom megismerése felé*. In: Uő (szerk.): *Az információs társadalom. Az elmélettől a politikai gyakorlatig*. Gondolat – Új Mandátum, Bp., 11–28.
- P. SZABÓ Ernő (2014): *A labirintus bejáratában. Új Művészet, 2014/szeptember* <http://www.ujmuveszetcfoloyirat.hu/2014/09/a-labirintus-bejarataban/>

- RAB Árpád (2007): *Digitális kultúra – a digitalizált és a digitális platformon létrejött kultúra*. In: PINTÉR Róbert (szerk.): *Az információs társadalom. Az elmélettől a politikai gyakorlatig*. Gondolat – Új Mandátum, Bp., 182–200.
- RASCHKE, Carl (1998): *Digitális kultúra, a harmadik tudásforradalom és a hiperegység beköszöntése*. *Világosság*, 1998/11., 26–29.
- SOULAGES, François (2011): *A fotográfia esztétikája. Ami elvész, és ami megmarad*. Kijarat, Bp.
- SZŰTS Zoltán (2000/a): *Szellem a gépben. A hypertext*. (Doktori disszertáció) ELTE, Bp.
- SZŰTS Zoltán (2000/b): *A hypertext*. <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/tszz.html> (Letöltés ideje: 2014. 12. 03.)
- SZŰTS Zoltán (2012): *Az internetes források használata az irodalomtudományban*. *Irodalomismeret* 2012/4., 71–76.
- VESZELSZKI Ágnes, szerk. (2013): *@világhálóba keveredett ember. Hogyan változtatta meg az internet az ön gondolkodását?* Eötvös Kiadó, Bp.
- VITÉZ Ferenc (2011): *Hazudik-e a sajtófotó? A kép és a valóság viszonyának értelmezése, avagy a fotó valóságértelmezése médiakontextusban*. *Médiakutató*, 2011/nyár, 7–24.
- WALLACE, Patricia (2006): *Az internet pszichológiája*. (Ford.: Krajcsi Attila). Osiris, Bp.
- Z. KARVALICS László (2004): *Bevezetés az információtörténelembe*. Gondolat – Infonia, Bp.
- ZUH Deodáth (2013) *A csőbútor*. In: VESZELSZKI Ágnes (szerk.): *@világhálóba keveredett ember. Hogyan változtatta meg az internet az ön gondolkodását?* Eötvös Kiadó, Bp., 61–66.

Kőhegyi Gyula: *A piramis labirintusa – linómetszet (balra);*
 Lencsés Ida: *Áramlás – vegyes technika (jobbra)*

Cigány/roma reprezentációk és a cigányképek típusai a 19. században Magyarországon¹

A cigány/roma reprezentációk történeti kontextusa

Hogyan tekintettek a 19. században Magyarországon a cigányokra/romákra, miként jelenítették meg, egyáltalán mit tudtak róluk vagy milyennek képzeltek el őket? Milyen volt ezeknek a cigány/roma ábrázolásoknak a történeti kontextusa? Dupcsik Csaba ezt az időszakot egy „történelem nélküli nép” történetének nevezte, mivel a történettudományban érvényes korabeli felfogás szerint történelem nélküliként jellemezték az olyan népeket, amelyeknek nem volt állama, nemessége, értelmisége és önálló írásbelisége (Dupcsik 2009, 29) – ennek megfelelően a cigányokat is, de nem kizárólag csak őket mutatták be így. Ennek egyik következményeként a tudományos érdeklődés szinte elkerülte az ily módon meghatározott különféle etnikai és társadalmi csoportokat.²

¹ Elhangzott a Wáli István Református Cigány Szakkollégium „*HATÁRTALAN TEHETSÉGEK*” című nemzetközi szakmai konferenciáján, Debrecenben, 2015. március 7-én.

² A Magyar Történelmi Társulat folyóiratában, a *Századokban* 1890–1918 között csak egy két és fél oldalas értekezést és egy ehhez kapcsolódó tárcát közöltek a cigányok történelméről, (Dupcsik 2009, 30) míg a néprajztudomány eredményeit közreadó, az 1889-ben megalakult Néprajzi Társaság folyóiratában, az 1890-ben indult *Ethnographiában* a cigányok történetéről hat írás jelent meg. (Dupcsik 2009, 30, 64) Az utóbbi folyóiratban egyébként 1890-94 között hét cigány tárgyú cikk jelent meg, míg 1895–1918 között még hat ilyen anyag. (Dupcsik 2009, 69) Ennek a helyzetnek, a történetiség elutasításának és elvitatásának az lett a következménye, hogy a 20. század közepéig a cigánykutatások elsősorban a néprajz illetékességi körébe tartoztak. (Dupcsik 2009, 30, 66) A néprajzi cigánykutatások bemutatása nem tárgya ennek az írásnak. Itt csak annyit említünk meg, hogy az ún. első ciganológus triász, Herrmann Antal, Wislocki Henrik és József főherceg munkásságának kezdetei az 1880-as évek elejére nyúlnak vissza. Tevékenységük a tárgyalt időszakban is szerteágazóbb és jelentősebb, mint amit az *Ethnographiában* megjelent cigány tárgyú anyagok száma sugallhat. Ehhez lásd többek között: Dupcsik 2009, 66–89; Ujváry 2007, 519–567; Ujváry 2008, 370–421.

A következmények közé sorolható az is, hogy a cigányok történelmével összefüggésben elterjedhetett és rögzülhetett számos olyan tévedés, amely tartósan, vissza-visszatérőnek bizonyult, (Dupcsik 2009, 30) így többek között az, hogy a zenélés és a cigányság szoros kapcsolatban lett volna a 18. század előtti Magyarországon. Nagy Pál szerint viszont Liszt Ferenc Tinódi Lantos Sebestyénnek az egyik 16. század közepén íródott munkájára tett utalásánál mintegy belelátta a cigányságot Tinódi szövegébe, majd ezt általánosította, ezután pedig ez átment a köztudatba. Az időközben feltárt források azonban ezt nem erősítették meg, inkább arra utalnak, hogy a kapcsolat szórványos volt. (Dupcsik 2009, 30–31)

Nagy Pál hívta fel arra a figyelmet, hogy a cigányokkal/romákkal kapcsolatos források gyakran esetlegesnek tűnnek, ami óvatosságra inthet bennünket az értelmezésükben, s ebből adódóan a belőlük levonható következtetésekkel szemben is. A forrásokkal való értelmezői viszony kialakításának meghatározó feltétele annak tudomásulvétele, hogy a cigányokról/romákról szóló forrásokat többnyire nem ők maguk hozták létre, a források legnagyobb része pedig akkor keletkezett, amikor a cigányok/romák összeütközésbe kerültek a környezetükkel, valamint ezen túl egyértelműen számolni kell a források létrehozóinak érdektelenségével, értetlenségével, előítéleteivel, gondatlanságával és tájékozatlanságával is. (Nagy 1998, 13)³

A cigányokról szóló európai beszámolók kezdetben a vándorlók és a letelepedettek ellentétének sémáját használták, ebbe illesztették be ennek az ún. „történelem nélküli népnek” a megjelenését. Ezzel azt a tényt általánosították, hogy a cigányok/romák bizonyos csoportjai nem rendelkeztek állandó lakóhellyel. (Dupcsik 2009, 31–32) Az úton lévők közé viszont nemcsak a cigányok/romák tartoztak, ugyanakkor ők bizonyultak a legszembetűnőbbnek és a legszokatlanabbnak. Ez a percepció megalapozta a velük, származásukkal, eredetükkel kapcsolatos legendákat, így az egyiptomi eredetüket és a bűnbánó, hitehagyott, majd újra megtért zarándokok képét. (Dupcsik 2009, 32) A 19–20.

³ Nagy szerint ez nem etnospecifikus jelenség volt, mivel a rendi társadalom korában a parasztság is szóbeliségben élt. A 16. századtól vannak arra adatok, hogy a tisztviselők egyszerűen nem értették a marginális társadalmi csoportok által használt nyelvet. Ám Nagy nem látja lehetetlen feladatnak a fennmaradt források alapján annak kutatását, hogy a cigányok milyenek látták a környezetüket és saját magukat. (Nagy 1998, 13–14.) A cigányokkal kapcsolatos 19. század közepe előtti időszak forrásanyagairól és a forráskritikai megfontolásokról bővebben: Nagy 1998, 6–20.

század előtti hosszú történeti periódusról lényegesen kevesebb ismeret állt rendelkezésre a cigányokról/romákról, mint ezt követően. Ennek pótlása azonban gyakran úgy történt meg, hogy bizonyos életformaelemeket, szokásokat visszavetítették a múltba, mint ősi vagy örök, esszenciális cigány/roma sajátosságokat. (Dupcsik 2009, 34)

A 19. század végének civilizatorikus szemléletében a cigánynak tartott hagyományok, szokások egy részét a cigányok a környező társadalmakból vették át, miközben ezek a társadalmak a hagyományaikat folyamatosan elveszíteték, amelyeket aztán a cigányok őriztek meg. Ennek az elképzelésnek egy további, 20. századi változatában a cigányoknak/romáknak nem maradtak fenn saját hagyományaik, mivel ezek a különféle kulturális mozzanatok átvétele során egyszerűen eltűntek. Ennek az elképzelésnek a hatására megszületett – de szintén történetietlen, konstruktivista – megközelítés szerint ezzel ellentétben egy rendkívül gazdag, saját, ősi, összetett hagyomány- és szokásvilág dokumentálható. (Dupcsik 2009, 34–36)

A civilizatorikus, asszimilációs cigányképnek a kialakulása a 18. századra, a felvilágosodott abszolutizmus időszakára tehető, mintát szolgáltatva minden későbbi ilyen törekvésnek. (Dupcsik 2009, 53) Eszerint boldogabbá lehet és kell tenni az alattvalókat, ezt kívánja meg ugyanis a közjó. (Dupcsik 2009, 50) Ezzel a szemlélettel összefüggésben lehettünk volna tanúi egyúttal a „cigánykérdés” létrejöttének, mivel ezután kezdtek problémaforrást is látni a cigányokban, vagyis eltekintettek a velük való hasonlóságoktól, és egyre inkább a különbségeket hangsúlyozták. (Dupcsik 2009, 53) Szintén a 18. századból eredt az a nyelvhasználati, gondolati eljárás is, hogy a vándorcigányok valóságos vagy feltételezett tulajdonságairól úgy beszéltek, mintha azok valamennyi cigányra/romára (legalábbis a többségükre) jellemzőek lennének. Ekkor következett be a cigányokról alkotott kép megkettőzése, vagyis az, hogy miközben megkülönböztették egymástól a rendes, letelepült, gyakran muzsikus cigányokat a vándorcigányoktól, addig a 'cigány' általánosított képét szinte mindig az utóbbi tulajdonságaival határozták meg. (Dupcsik 2009, 57)

A cigány/roma reprezentációk narratívái

A cigányokról/romákról 19. században született reprezentációk narratíváinak áttekintése előtt tisztáznunk kell azt, hogy mi mindent érthetünk ezen a kifeje-

zésen. Bernhard Waldenfels a reprezentációnak különféle formáit vagy funkcióit különböztette meg, így az egyszerre lehet képzet, megjelenítés, ábrázolás és helyettesítés. (Waldenfels 2004, 93) A reprezentáció képzetként egy tárgyra vonatkozó mentális aktus vagy állapot, amely a tárgyat többé-kevésbé megfelelő módon adja vissza. A megismerés során a szubjektív képzetet ellenpontoszza az elképzelt tárgy, a valóság, amely többet jelent a képzetnél. (Waldenfels 2004, 93) A reprezentáció lehet olyan valakinek vagy valaminek a megjelenítése, aki és ami időben és térben nincs jelen. Ennek ellentéte a prezentáció, a jelenítés. Minden reprezentáció ehhez képest másodlagos, feldolgozás eredménye. (Waldenfels 2004, 94) A reprezentáció mint ábrázolás a nyelvi jel és tárgy kapcsolata, amely elsősorban a különféle ábrázolásmódok lehetőségeire, továbbá az általánosítások és a leírás, az értelmezés viszonyaira vonatkozhat. (Waldenfels 2004, 95) Helyettesítésként a reprezentáció olyan valami, ami más vagy mások helyett áll. Ennek következménye, hogy a bemutatott másság sem a hangját, sem a létét nem őrzi meg. A helyettesítés ennél fogva tekintélyelvű reprezentáció és a másság elnyomása, valamint annak a problémának az eldöntése vagy eldönthetetlensége, hogy mely szemszögből vagy nézőpontból lehetséges jobb vagy rosszabb reprezentáció között különbséget tenni. (Waldenfels 2004, 96)

A reprezentációs formák vagy inkább funkciók elkülönítése mellett szintén fontos a diskurzus mibenlétének meghatározása. Wolfgang Kaschuba szerint a diskurzus szilárd érvelési rendszert jelent, olyan szabályrendszerekre utal, amelyek megszabják viszonyulásainkat egymáshoz, továbbá olyan gondolkodási rendszerekre, amelyek „konstituálják ‘valóságészlelésünket’, mert a világról alkotott észlelésünket a gondolkodási rendszer segítségével öntjük szavakba”. (Kaschuba 2004, 202) Megalkotja továbbá a társadalmi gyakorlat rendszereit is, mivel gondolkodási és cselekvési módokat kapcsol össze, ezzel társadalmi és kulturális magatartásmintákat hoz létre. (Kaschuba 2004, 202) A diskurzus révén határozza meg a társadalom és a kultúra önmagát, általa lesznek rögzítve a társadalmi identitás alapfeltételei. (Kaschuba 2004, 205) A diskurzusok elemzése során az érvelési, a szabály- és gondolkodási rendszereket, a társadalmi gyakorlat rendszereit alkotóelemeire, stratégiáira és motívumaira bontjuk, vagyis „[a]mit egyszer gondosan ‘meg-konstruáltak’, azt most ‘de-konstruálni’ kell”. (Kaschuba 2004, 207) Kaschuba szerint az írás „nemcsak a kultúráról és a történelemről szól: a szövegek által a kultúra és a történelem szó szerint „íródik”, fogalmaik, képeik, jelentéseik egyáltalán létrehozzák a másikat”. (Kaschuba 2004, 211) Ezzel előállt a kulturális valóság bemutatásának a

problémája. A másikat megkonstruáljuk, vagyis „kulturális reprezentációformákat kölcsönzünk nekik, természetesen saját kulturális kódjaink terminusai-val”. (Kaschuba 2004, 211) A „szöveg” írásbeli, szóbeli, képi és egyéb tárgyasult reprezentációs formák csoportja, amelyekből jelentéseket olvasunk ki, amelyekhez jelentéseket és történeteket fűzünk, jelentések elbeszélését fedezzük fel bennük. Az írás ezzel új „valóságot” hoz létre. Ennek következtében a megfigyelések igazsága az ábrázolás különböző módjai által részleges igazság lesz, „azaz a fikcionális, interpretálható és önstilizáló kiegészítésekkel erősen töredékes igazságokká válik”. (Kaschuba 2004, 214)

Milyen volt, miként változott tehát a cigányokról/romákról alkotott kép a 19. században Magyarországon? A rendelkezésünkre álló értelmezések közül a képzőművészeti, a színpadi megjelenítés, valamint a fotográfiai ábrázolás változatait tárgyaló narratívákat mutatom be.

Szöllőssy Ágnes a 19–20. század cigányábrázolásait kutatva a magyar képzőművészetben, úgy találta, hogy a cigányok etnikai sajátosságai, életmódja a késő középkor Európájában és a 16–17. században még nem keltett feltűnést, az ábrázoló művészetekben pedig nem váltott ki érdeklődést, ezután viszont a különbözőségük elkülönülést eredményezett a társadalomban, a felvilágosult abszolutizmus állama pedig rendeletekkel kísérelte meg őket ellenőrzése alá vonni. A funkcionális vándorló csoportok a 19. század elejére már eltűntek, viszont a cigányok, mint egy ilyen szubkultúra letéteményesei, változatlanul jelen voltak egyes európai régiókban, ami egyszerre keltett félelmet és csodálatot. (Szöllőssy Á. 2002, 72)

A magyar képzőművészetben a 18. század végén jelent meg az életkép, amelynek a köznép volt a témája, így ennek részeként a cigányok is. A Habsburg-birodalom „népeinek, kultúrájának sokféleségét bemutató nép- és honismereti rajzok, metszetsorozatok alkotói [olyan] német és osztrák festők, rajzoló” voltak, akik a különböző néptípusokat viseletképek segítségével ábrázolták és tették ismertté. (Szöllőssy Á. 2002, 72) A sokszorosított népmismereti grafikai lapokon a cigányokat tájképi környezetbe helyezték, a viselet mellett különféle attribútumokkal is utaltak jellemző foglalkozásaikra. Így jelenítették meg a cigány muzsikust, kovácsot, teknővájót, kefekötőt és a vásároló figuráját. Szöllőssy szerint e „leíró, tárgyyszerű képalkotást a XIX. század második felében az interpretatív, indulatoktól és érzelmektől motivált ábrázolás váltja fel”. (Szöllőssy Á. 2002, 73) A közvélekedések alakítói „a metszetekkel, könyoma-

tokkal gazdagon illusztrált hetilapok, népszerűsítő, ismeretterjesztő albumok, kalendáriumok”, (Szöllőssy Á. 2002, 73) és talán meglepő módon, de szerinte „[m]áig érvényesek azok a klisék, amelyeket az itt megjelenő írások, rajzok közvetítettek”. (Szöllőssy Á. 2002, 74) A vándorló cigánykaravánt, a sátorozó cigányokat bemutató életképeken az egzotikumot hangsúlyozták, a foglalkozások közt pedig az előzőek mellett megjelent az üstfoltozó, a lókupec, a kártyavető és a tenyérből jósló asszony is.

A cigányokat ábrázoló illusztrációk kezdetben a szentimentális szegényember zsánerek mintáit követték, úgy, ahogyan látni szerették volna őket, majd a 19. század második felében a vásári ponyvairadalomban a népeletképek mellett és után feltűntek a negatív gúnyrajzok a tolvajló, veszekedő, esküdöző, átkozódó cigány alakjával, valamint a színpadokon a népszínművek különböző karaktertípusai. „Ezek az általánosan elterjedt klisék a cigányokat a természet ölen élő, a civilizációtól érintetlen népként fogták fel.” (Szöllőssy Á. 2002, 74) A 19. század utolsó harmadában a magyar festők közül többen cigányzsánerekre specializálódtak, a képeik narratív jelenetek, „részben a szegénység sokfigurás tablói, részben romantikus epizódok a cigányok életéből”. (Szöllőssy Á. 2002, 76)⁴ A cigánytémát a képzőművészetben 19. század végén és a 20. század elején, ahogyan ezt megelőzően is, elsősorban a kuriozitása miatt tartották érdekesnek a nagybányai festők körében, majd a szolnoki és a kecskeméti művésztelepeken. (Szöllőssy Á. 2002, 77–78) Megfigyelhető, hogy a 18. századi rajzolók és metszők cigány alakjai előbb deklasszáldtak a 19. század zsánereképein, majd dekoratív közhellyé váltak a 20. században. (Szöllőssy Á. 2002, 78)

Kovács Éva szintén a „cigány” képét vizsgálta a 19. század közepétől a 20. század első feléig, elsősorban a képzőművészetben (Kovács 2009, 74-90). Tézisei szerint „a ’fekete test’ az európai modernitásban szexualizálódik és feminizálódik, másfelől maszkulinizálódik, azaz a ’fehér’ társadalom saját vágyát és rossz közérzetét a „fekete” női vagy férfi testre vetíti ki”, illetve a „közép-európai társadalmak létrehozzák a maguk saját ’feketességét’ ’vad’ csoportokon és individuumokon”, és itt „a ’cigányok’ lesznek a *pendant*-jai [= fr. *’vmi hozzá hasonló párja’*] Nyugat-Európa afrikai és ázsiai „primitívjeinek”. (Kovács 2009, 75) Ezek között a reprezentációk között azonban a hasonlóságok mellett lényeg-

⁴ A helyszín: München. A festők: Böhm Pál, Bihari Sándor és Valentiny János. A műtermeikben többek között a cigányromantika kellékei is megtalálhatóak voltak, míg figuráik modelljeit bajor szolgálólányok és kifutófiúk közül választották. (Szöllőssy Á. 2002, 76)

ges különbség is van. Ez pedig az, hogy a költészetben, a zenében, a képzőművészetben és a populáris műfajokban a „cigány” a magyarságkép részévé válik, a magyart szemlélteti. (Kovács 2009, 79–80)

A romantikus cigányábrázolásokban a cigányok „a természetes ősállapot vágyott, ám a ’civilizált ember’ számára már soha el nem érhető idilljét allegorizálják”. (Kovács 2009, 80) A századfordulón elsősorban úgy tekintenek rájuk, mint egy idegen és egzotikus törzsrre. Ennek több következménye is lesz az ábrázolásokban. Kovács szerint „megképződik a *per se* [= *lat. 'önmagában'*] ’cigányférfi’ – akinek már nem kell hordoznia tevékenysége, foglalkozása ismertetőjegyeit, hiszen mássága, ’vad’ kinézete önmagáért beszél”, valamint „életre keltődik a *per se* [= *lat. 'önmagában'*] ’cigánylány’, ’cigánynő’, ’cigányasszony’, aki olykor pedofília, szexuális megalázás vagy esszencializáció célpontjává válhat”. (Kovács 2009, 82)⁵ A „cigány” tulajdonképpen kulturális kóddá alakult, a különféle reprezentációk, vagyis a képzetek, az ábrázolások, a megjelenítések és a helyettesítések pedig ennek működését, határait és a határátlépéseket mutatják be. (Kovács 2009, 84-86)⁶ A határátlépések egyik képzőművészeti változatában a „cigányt” nemesi, polgári vagy népi trópusba, kontextusba, világba helyezték, a másik változatában nem következett be ilyen áthelyezés, átalakítás, viszont „saját világában sem vadították el, hogy kellően egzotikussá váljon”. (Kovács 2009, 85)

Szöllőssy Anna a cigányok színpadi megjelenítését áttekintve arra a következtetésre jutott, hogy Magyarországon az irodalmi cigányábrázolásnak egy népszerű, sajátos típusa alakult ki a más irodalmakban megszokott romantikus, egzotikus változat mellett: a komikus cigányábrázolás. (Szöllőssy A. 2002, 83) A cigány férfi szereplőként muzsikos, szerszámkovács, kályhafűtő, míg nőként kártyavető, vajákos, ha pedig fiatal, romantikus alak volt, akkor démoni szépségű cigánylányként jelent meg. Jellemző tulajdonságaik alapján leleményesek, ostobák, furfangosak, hősködők, hazudozók, akik néha-néha lopnak, de azért mégis szeretetre méltóak. Ismertetőjegyeik a nyelvi zsargon, a rongyos ruha, a fekete arc és a fehér fogsor. A pesti német színjátszás és ezen keresztül a bécsi romantika hatására a cigányfigura és muzsikája a magyarság jelképévé vált, míg a színházi reprezentációkban az epizódkomikus szerepkörében volt látható,

⁵ „E vadság veszedelmes a ’civilizált’ világ számára, illetve érdekes és „szép” lesz a művészet számára.” (Kovács 2009, 82)

⁶ A határátlépés (ön)ironikus változatára, amely megfordítaná, felcserélné a helyzeteket vagy teljesen átszínezné a figurákat, Kovács nem talált közép-európai példát, csak ehhez részben közelítő ábrázolásokat. (Kovács 2009, 86; 90)

leginkább a zenés-táncos, dalbetéteket, népies műdalokat tartalmazó népszínművekben az 1840-es évektől a 19. század végéig (Szöllőssy A. 2002, 83–84). A parasztság idealizált, egzotikus képét bemutató, cigányfigurákat is felvonultató műfajnak, amely a francia melodráma, az osztrák tündérbohózat és a magyar vígjáték hagyomány elemeit ötvözte, meghatározó szerzői Csepreghy Ferenc, Tóth Ede, Szigligeti Ede, Kövér Lajos és Gárdonyi Géza voltak. A darabokban a cigány muzsikások „nevei” gyakran az egzisztenciájukra utaltak. (Szöllőssy A. 2002, 84–87).⁷

Szintén a cigányok színpadi megjelenítésének körébe tartozik a 19. század közepén kialakult operett cigányábrázolása. Ez a populáris műfaj a valóságot áthelyezi az illúziók világába. A mi szempontunkból legfontosabb ilyen tárgyú darab Johann Strauss 1885-ben született *Cigánybáró* című műve volt,⁸ amely megfelelt annak a 19. században létrejött idealizált képnek, hogy a cigányok a civilizációtól érintetlen, természeti népek közé tartoznak. Szöllőssy szerint ugyanakkor „hiába formálódott folyamatosan a róluk kialakított kép, hiába a sokszínű ábrázolás”, (Szöllőssy A. 2002, 88) ennek ellenére az operettben és az alapjául szolgáló novellában, valamint a 19. századi színművekben nincsenek árnyalt jellemek és realiztikus cigány karakterek. (Szöllőssy A. 2002, 87–88)

Polyák Laura kutatásai alapján ismert egy másik populáris műfaj, az élclapi karikatúrák cigányképe is. (Polyák 2002, 89–96)⁹ A magyar karikatúra a 19. század közepén jött létre, kezdetektől nagy teret szentelve a nemzetiségek ábrázolásának, a róluk készült gúnyrajzoknak. Politikai hovatartozástól függetlenül a kisebbségeket hasonló sztereotípiákkal mutatták be, ezért az élclapok „nemzetiségekkel kapcsolatos ábrázolásai a többségi társadalom attitűdjeinek lenyo-

⁷ Szöllőssy szerint nem tartoznak szorosan a magyar cigány alakjának bemutatásához Katona József és Gaál József romantikus cigányábrázolásai, mivel figuráikból hiányzik a humor és az önirónia. Katona cigányai alázatosak, képmutatóak, koldulásból élnek, szegények és megvetettek, Gaálnál a vad külső mögött nemes, érzésekkel teli lélek található, de emellett cigánykarakterre hazudós is, fenyegetésre azonban hajlandó megváltozni. (Szöllőssy A. 2002, 86)

⁸ Az operett szövegkönyvét Ignaz Schnitzer írta Jókai Mór *Szaffi* című novellájából, amelyben „a cigányok nem elszigetelten élő, titokzatos népcsoport, hanem egy ideális közösség”. (Szöllőssy A. 2002, 87)

⁹ A narratíva címe: *Cigányok Mucsáról*. Mucsá kitalált falu volt a *Borsszem Jankó* című élclapban egy 1890–1910 között megjelent rajzsorozatban. Mucsá a műveletlen magyar vidék szinonimájává vált. Ebben a sorozatban ábrázolták Polyák szerint a leghitelesebben a cigányok öltöztét és tárgykultúrájának egy részét, viszont minden egyéb területeken itt is a sztereotípiákat használták fel és bővítették velük kapcsolatban. (Polyák 2002, 96)

matai.” (Polyák 2002, 89) Ez a műfaj csak sztereotípiákkal tud dolgozni, mivel „olyan történetet mesél el, amely minden olvasó számára érthető, és köztudott”, ez pedig megköveteli, hogy „a ruházattal, a cselekménnyel, a rövid szöveges kíséreléssel és annak stílusával rögtön felidézze a nézőben a közös tudást”. (Polyák 2002, 89) Polyák szerint minden kollektív önkép kialakítása a környezettel szembeni önmeghatározás is, így a magyar önkép megkonstruálásához felhasználták a cigányokat is. (Polyák 2002, 89) Úgy találta, hogy a „romákat felvonultató karikatúrák sokkal jobban láttatják a róluk kialakult sztereotípiák széles palettáját, mint a hasonló attitűdökkel, de szegényesebb repertoárral dolgozó festmények, népszínművek, játékfilmek”. (Polyák 2002, 89) A leggyakrabban ábrázolt foglalkozások, a jellemzőnek tartott cigány mesterségek a zenesz, a kovács, a postás, a jósoló asszony¹⁰ és a lókupec.¹¹ (Polyák 2002, 90)

A cigányokkal szembeni társadalmi távolság, a tőlük való idegenkedés – aminek okait bennük láttatták – érzékeltetésére szolgáltak az elutasított, morálisan kifogásolható szokások és jellemzők cigányokhoz társítása, a dögevés hangsúlyozása vagy olyan állatoké, amelyeket, mások nem fogyasztanak el, a piszkos, elhanyagolt ruházat és külső, továbbá a bűnözés és a rosszra való hajlam tulajdonítása, amin nem lehet, elképzelhetetlen változtatni. (Polyák 2002, 91–92) A cigányok egyetlen pozitív tulajdonsága a találékonyság, de ezt is negatív szerepekben mutatták be, egyébként gyávák, ostobák és buták, akik meglopják és lenézik egymást, csak a mának élnek, a cigánylányok és asszonyok viselkedése pedig kihívó és szenvedélyes.¹² (Polyák 2002, 92–93).

Polyák megállapítása szerint a „cigányábrázolások ikonográfiájában nagyon hamar kialakultak azok az attribútumok, toposzok (sötét arc, nagy bajusz, nagy orr, fekete kócos haj, rongyos ruha), amelyek használata szinte egyértelművé teszi, hogy az ábrázolt alak cigány, de a szöveges rész végképp 'igazolja ezt'”. (Polyák 2002, 93) Ilyen szöveges mozzanatok a romák beszédére vonatkozó sztereotípiák, az alázatosságot és huncutságot kifejező mondatok, vala-

¹⁰ A jósoló cigányasszony ábrázolásának állandó összetevői a bibircsókös görbe orr, a csontos kezek, a nagy karika fülbevaló, a színes vállkendő és a kártya. (Polyák 2002, 90)

¹¹ Ezt a figurát „az egyik legalapvetőbb, cigányokkal kapcsolatos sztereotípia kifejtésére használják”, eszerint a „cigányokat vagy dologtalan embernek tartják, vagy olyanak, akinek a foglalkozása a legcsekélyebb energiát és fáradságot igényli”. (Polyák 2002, 90)

¹² A karikatúrákon a cigánylányok ruházata gyakran hiányos, további jellemző kellékei az ábrázolásuknak a rózsás szoknya, a hosszú, dús fekete haj, a vállkendő, a csüngő ékszerek és a pipa. (Polyák 2002, 93)

mint egyes rögzült szókapcsolatok. Megjelenítik ugyan a cigány nyelvi, kulturális alcsoportokat is, de a beszédjük és az ábrázolásuk mindig egyforma, differenciálatlan. Egyedül a városi zenészek öltözködése tért el ettől, akiket gyakran magyaros viseletben mutattak be. (Polyák 2002, 93–94)

A karikatúrák cigányábrázolásainál etnikus azonosításra többnyire a *cigány* megnevezést használták, továbbá ennek szinonimáit, magát a képet és a cigányosnak tartott beszédet. A társadalmi távolság jelzésére szolgált többek között az, hogy mindenki tegezte őket, valamint a megszólítások, a testtartás és a különböző, alacsonyabb testmagasság is. (Polyák 2002, 94) A cigányok, ha megszólaltak a karikatúrákon, akkor is a többség elképzeléseit, vélekedéseit és féltelmeit visszhangozták. (Polyák 2002, 94–95)

Szuhay Péter a magyarországi cigányokat bemutató fotók típusainak meghatározása során úgy találta, hogy a cigányokról készített legrégebbi fényképek (amelyek a 19. század végére és a 20. század elejére tehetőek) elsősorban az európai vadembert tárják elének. (Szuhay 2002, 98) Ezek a fényképezészek – akik szerinte a 19. század második felének irodalmi és képzőművészeti cigányképét örökölték meg – kétfajta cigányt ismertek. Az egyik cigány alakja az általános kulturális szokásrendszerbe beilleszkedett, letelepült cigányé, akinek általában zenész a foglalkozása, míg a másik ennek ellentéte, a vad, titokzatos, szabadságszerető, veszélyes, kóbor cigány alakja. Az utóbbi keltette fel az érdeklődésüket, de „[m]ivel kevésbé ismerték őket, szokásaikat, kulturális normáikat és döntéseiket nem értették, vad és egzotikus emberként fényképezték őket. Az egzotikum mellett az archaikus kultúra hordozóit is látták bennük”. (Szuhay 2002, 98) Ezek az ún. kóbor cigányok vándorolnak, szekérrel és sátorral, vagy erdei kunyhók körül láthatóak, a ruházatuk rongyos, gyakran félmeztelenek, a hajuk kócos, az arcuk és a testtartásuk a gonoszság képzetét idézi fel. Az első ilyen, cigányokat ábrázoló fotók az 1870-es években készültek. Megörökítették őket nép- és honismereti feldolgozások részeként is, majd néhány évtizeddel később a terepen vagy műtermi körülmények között rögzített felvételek képeslapokon is megjelentek, s születtek polgáris önábrázolások, amikor a cigányok határozták meg, hogy miként kívánnak a fényképezőgép elé állni és hogyan kívánják magukat láttatni. (Szuhay 2002, 98–99)¹³

¹³ Suhay megfigyelései szerint ezeken a műteremben fényképezett zsánerképeken előfordul, hogy „néhány ‘szereplő’ többféle cigány típust ‘alakít’”. (Szuhay 2002, 98–99)

A cigány/roma reprezentációk és a cigányképek típusai

A cigányokkal kapcsolatos reprezentációk történeti kontextusának és a tárgyaiból származó reprezentációk formáinak narratívái egyben a cigányokkal összefüggésben létrehozott különféle megközelítések leírásai is. Milyen következtetéseket vonhatunk le a narratívákból, mire utalnak az ezekben bemutatott reprezentációk az utóbbiak tekintetében?

Dupcsik szerint Magyarországon a 18. századtól a 20. század utolsó harmadáig a devianciaorientált strukturalista [civilizatorikus] megközelítés volt jellemző, ugyanakkor mindig jelen volt a devianciaorientált esszencialista [rendészeti] megközelítés is. (Dupcsik 2009, 25)¹⁴ A devianciaorientált megközelítések középpontjában a cigányok tulajdonságai, életvitele és ezeknek a többségtől való eltérései állnak.¹⁵ Az esszencialista megközelítésben a cigányok tulajdonságait a csoport belső, etnikai, kulturális vagy egyéb tulajdonságaival és belső viszonyaival, míg a strukturalista megközelítésben a társadalom csoportszerkezetének kölcsönhatásaival magyarázzák. (Dupcsik 2009, 25)¹⁶ A cigányok

¹⁴ A 19. század utolsó harmadában megjelent a leíró esszencialista [klasszikus néprajz] megközelítés is, amelyben a cigány népeletet úgy írták le, hogy ennek során a nem cigány környezetet nem vették figyelembe. (Dupcsik 2009, 24; részletesebben: Dupcsik 2009, 66–83). Ez azonban eltolódhatott leíró strukturalista irányba már azzal is, ha nem tekintették egyértelműnek vagy magától értetődőnek, hogy kik a cigányok. (Dupcsik 2009, 24) A klasszikus néprajzi narratíva kezdeteinek bemutatása nem szerepel a cigány reprezentációk narratívái között. Az élclapi karikatúrák változatairól írott áttekintésében Polyák Laura viszont talált példát a néprajzi hatásra. (Polyák 2002, 96; *illetve ehhez lásd még a 10. lábjegyzetet*)

¹⁵ A megközelítéseknek ez a dimenziója arra vonatkozik, hogy milyen tényezők alakíthatták ki és tartják fenn azokat a helyzeteket, amelyeket a cigányokkal hoznak összefüggésbe. Ezeknek lehet devianciaorientált, leíró és emancipatorikus változata. (Dupcsik 2009, 20–28) Kovács ikonológiai fordulatról beszél a cigányokkal kapcsolatban a 18–19. században. Ennek lehetséges magyarázatai között a megváltozott társadalom- és kultúratörténeti kontextust is hangsúlyozza. Ebben a kontextusban a „cigányt” megjelölték és láthatóvá tették mint néptípust is, egyben a társadalom fizikai és mentális peremére helyezték, a peremhelyzeteket pedig elkezdtek „cigány” helyzetként értelmezni. (Kovács 2009, 80–81)

¹⁶ A megközelítéseknek ez a dimenziója arra utal, hogy a csoportnak tulajdonított jellemzőket milyen további, belső vagy inkább külső sajátosságok alakíthatják és tarthatják fenn. A megközelítéseknek a dimenziók által kirajzolódó változatai a reprezentációkban keveredhetnek egymással, a típusok közötti határok sem mindig egyértelműek. (Dupcsik 2009, 21–22) A megközelítés-változatok egy gondolati-logikai szerkezetet adnak a lehetséges értelmezések számára. Típusainak megjelenése történetileg különböző időszakokhoz köthető, ezeknek az elterjedtsé-

hagyományos megjelenítését Európában a kora újkortól a „vadember”, a civilizáció nélküli vagy előtti ember, a természeti lény toposza határozta meg. Ennek a másságnak az esszencialista változatában a cigányok megfegyvelmezendő deviánsok, tulajdonságaik a kultúrájukkal hozhatók összefüggésbe és ennek nem várható az alapvető átalakulása. A civilizatorikus változat előfeltevése egy általános unilineáris fejlődésmodell, amelyben a civilizált–civilizálatlan pólusokhoz különféle szembeállítások tartoznak, és egyértelmű a kíváncsító változtatások iránya, vagyis az, hogy kinek kell beilleszkedni és elfogadnia a szabályokat. A tulajdonságaikat és a kölcsönhatásokat viszont csak ebben a folyamatban értelmezték. A vadember képzetnek volt egy pozitív változata is, a „nemes vademberé”, de ez sem jelentette a másik tényleges megjelenítését, mivel ugyanazok a jellemzők szerepeltek benne, mint a devianciaorientált esszencialista megközelítésben. A civilizatorikus és a rendészeti képben egy deviáns másikat konstruáltak meg, míg a romantikus képben egy idealizált, romlatlan másikat alkottak meg. (Dupcsik 2009, 23–25) A „magyarországi diskurzusban a cigány képe [ennélfogva] kettévált, létrehozva a romantikus szemlélet tárgyaként a 'magyar muzsikussá cigányt', ellenpólusaként pedig az üldözendő 'kóbor cigányt'”. (Dupcsik 2009, 25)¹⁷

A helyzet azonban ennél árnyaltabb volt. A cigány reprezentációk narratíváinak tárgyalása során azt láthattuk, hogy az irodalmi és a képzőművészeti diskurzusban a „cigányban” a „magyart” is ábrázolták, tehát a „cigány” allegória volt, továbbá előfordultak különféle határátlépések, eljutottak a helyzetek megfordításához, a hagyományos konstrukciók részleges átalakításához vagy kétségbe vonásához,¹⁸ míg a fotográfiák között önábrázolásokat is találtunk.¹⁹

ge pedig nagyon különböző lehet, sőt az egyes típusokon belül is sokféle altípus fordulhat elő és figyelhető meg. (Dupcsik 2009, 23)

¹⁷ A cigány reprezentációk összetevőiben ezután majd a leíró esszencialista megközelítés megjelenése hoz újabb változásokat.

¹⁸ A hagyományos konstrukciók felszámolása és részleges átalakítása még a civilizatorikus megközelítésbe illeszkedne, előbbi ennek határeseteként lenne, de egyben a megközelítés használatának a végét is jelentené.

¹⁹ Ez értelmezhető vágyott önképként is, vagy tárgyalható a civilizatorikus megközelítésben, de a polgári trópus megjelenése mindenképpen határátlépésnek látszik, ebben az esetben önkonstrukciónak.

IRODALOM

- DUPCSIK Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008.* Osiris, Bp.
- KASCHUBA, Wolfgang (2004): *Bevezetés az európai etnológiába.* Csokonai, Debrecen
- KOVÁCS Éva (2009): Fekete testek, fehér testek. A „cigány” képe az 1950-es évektől a XX. század első feléig. *Beszélő*, 2009/1. sz., 74–90.
- NAGY Pál (1998): *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában.* Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár
- POLYÁK Laura (2002): Cigányok Mucsáról. Az élclapi karikatúrák cigányképe. *Beszélő*, 2002/7–8. sz., 89–96.
- SZÖLLÖSSY Ágnes (2002): Cigány a képen. Cigányábrázolás a XIX–XX. századi magyar képzőművészetben. *Beszélő*, 2002/7–8. sz., 72–81.
- SZÖLLÖSSY Anna (2002): Cigányok a XIX. századi magyar színpadon. *Beszélő*, 2002/7–8. sz., 82–88.
- SZUHAY Péter (2002): Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. A magyarországi cigányokról készített fotók típusai. *Beszélő*, 2002/7–8. sz., 97–106.
- UJVÁRY Zoltán (2007): *Magyar folklórtörténet I.* DE Néprajzi Tanszék, Debrecen
- UJVÁRY Zoltán (2008): *Magyar folklórtörténet II.* DE Néprajzi Tanszék, Debrecen
- WALDENFELS, Bernhard (2004): Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai. In Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig.* Csokonai, Debrecen

A berlini nyilvánosság a 20-as években I.

Pezsgő vödörből, kaviár nagykanállal: a Sklarek-ügy¹

A berlini Bahnhof Zoo vasútállomás a Kurfürstendamm sugárút szomszédságában ma is kultikus helynek számít. A 2010-ben megújult, pompás homlokzatot kapott épület többet jelent, mint egy nagy forgalmú állomás, ahol utazások kezdődnek és érnek véget. A Bahnhof Zoo az *Emil és a detektívek* egyik legfontosabb helyszíne, de később, 1945 után is számtalan alkalommal tűnt fel regényekben,² színdarabokban, filmekben, slágerszövegekben. A két Berlin létezésének időszakában a nyugati városrész egyik legkedveltebb találkozási pontja volt. Az állatkert honlapján jelenleg is olvasható, hogy a látogató a világon itt találkozhat a legtöbb állatfajjal.³

1929. október 31-én az esti órákban Gustav Böß, berlini főpolgármester amerikai útjáról visszatérve ezen az állomáson szállt ki kényelmes kupéjából. Nem egészen arra számított, ami fogadta. Ugyan már hetekkel korábban táviratban hírt kapott arról, hogy csalás és okirat-hamisítás vádjával a rendőrség letartóztatta a Sklarek testvéreket, de azt, hogy ehhez az üggyhöz neki bármi köze lenne, álmában sem hitte volna. A második távirat már némi aggodalommal töl-

¹ Az írásban tárgyalt eset a weimari köztársaság korrupciós botrányainak egyik legnagyobbika. Jóllehet, mindegyik esetnek megvan a maga története, mégis hasonlítanak egymásra. A köztársaság ellenfelei a kipattant ügyeket politikai fegyverként használták, és magára a korrupcióra a parlamentáris demokrácia lényegi vonásaként tekintettek. A korrupcióhoz tapadó kommunikáció minden esetben három szinten zajlott: a politikai intézményekben, a sajtóban és a bíróságon. Ez és a rákövetkező írások megkísérlik bemutatni a húszas évek nagy korrupciós ügyeit, különös tekintettel a sajtó szerepére.

² A legismertebb mű egy a valóságban megtörtént bűncselekmény sorozaton alapul, amely *Wir Kinder vom Bahnhof Zoo* címmel jelent meg 1978-ban, és kábítószerfüggővé vált gyerekek sorsát tárja az olvasó elé. A regény mélyreható társadalmi vitát indított el a politika, a civil szervezetek és az egyén felelősségi kérdéseivel kapcsolatban a németországi állapotokról. A regényt 1981-ben megfilmesítették.

³ http://www.s-bahn-berlin.de/events/stadtbahngeschichten/stadtbahngeschichten_3.htm (2014. 10. 28.)

tötte el, de botrányra még akkor sem gondolt. Ebben a hivatali kollégája arról tájékoztatta, hogy a sajtó a Sklarek-affér középpontjába a főpolgármester korábbi bundavásárlását állította. Megjelent a sajtóban egy ún. „ruhalista”, amely többek között azoknak a politikusoknak, vállalkozóknak, bankároknak a nevét tartalmazta, akik kapcsolatban álltak a Sklarek fivérekkel, és ebben a felsorolásban helyet kapott Böß is.⁴ 1929 januárjában Böß valóban vásárolt egy bundát a Sklarek cégtől, amelyet postán szállítottak ki neki. A csomag értékeként 4950 márka volt feltüntetve, de a szállítólevél szerint a címzettnek csak 375 márkát kellett fizetnie. Böß tisztában volt azzal, hogy jóval áron alul jutott hozzá a feleségének szánt ajándékhoz, ezért hamarjában ezer márkát jótékonykodásra költött, és ezzel lezártnak tekintette az ügyet.⁵

A baloldali liberálisokhoz kötődő Böß 1921 óta állt a város élén, és megválasztását elsősorban a szociáldemokraták támogatásának köszönhetette. Nevéhez fűződött a város közigazgatási átszervezésének sikeres végigvitele. Eredetinek számító elgondolásaival megújította a városi közlekedést: bővítette a gyorsvasút és a földalatti hálózatát, valamint felgyorsította a berlini repülőtér építését. A közlekedést érintő intézkedései nagyban hozzájárultak a gazdasági vállalkozások prosperálásához. Bößnek komoly szerepe volt abban is, hogy a főváros 1927-re egy 160 sportpályából álló komplexumot üzemeltetett, így sok berlini számára a mozgás, az edzés a mindennapok szerves részévé vált. A főpolgármester azt is hamar felismerte, hogy a leszakadó rétegek megsegítésére a fellendülőben lévő gazdaság által nyújtott lehetőségek nem elegendőek, az életkörülmények tartós javítására a város nem rendelkezik elegendő forrással. Ezért a polgári társadalom szociális felelősségvállalására és szolidaritására apelálva igyekezett a gazdasági élet szereplőit a jótékonykodás különböző formáiba bevonni. Berlin nemcsak politikai centrum volt, hanem kulturálisan sokszínű metropolisz, a lehetőségek városa is. De a weimari köztársaság fővárosa a húszas években nemcsak a német, hanem az európai tudományos és kulturális élet meghatározó szereplőjévé is vált.

Gustav Böß népes delegációja élén azért utazott a tengerentúlra, hogy látogatást tegyen több nagyvárosban, majd részt vegyen azon a ceremónián, amely-

⁴ Korruptionsliste der Freunde Sklareks. *Rote Fahne*, 1929. okt. 8.; 20 Namen von Sklarek-Kunden. *Berliner Lokal-Anzeiger*, 1929. okt. 9.; 1700 von Sklarek geschmierte Staats- und Kommunalbeamte. *Völkischer Beobachter*, 1929. okt. 10.

⁵ Uwe Rada: Bankenskandal macht Geschichte. Interview mit Cordula Ludwig. *Die Tageszeitung*, 2004. okt. 25.

nek keretében New York város díszpolgárává avatták. Amerikai kollégája és a város vezetése is úgy ítélte meg, hogy Böß városvezetői tevékenysége példaértékű. Az amerikai nagyváros vezetői nemcsak a sikeres közlekedési szakpolitikust látták benne, hanem a weimari demokratikus berendezkedés elkötelezettjét is. James J. Walker, az amerikai metropolisz vezetője két évvel korábban, berlini látogatása után, hívta meg Bößt, aki azzal a nem titkolt szándékkal fogadta el az invitálást, hogy amerikai befektetőket hozzon Berlinbe és városát turisztikai célpontként ajánlja az amerikaiaknak.

A napilapok többsége maró gúnnyal írt a főpolgármester visszaérkezéséről, amelyet Joseph Goebbels is megörökített a naplójában.⁶ A feldühödött tömeg hangos füttykoncertje mellett Bößnek végig kellett hallgatnia azokat a kitartóan skandált válogatott szidalmakat, amelyek között, a csaló, bűnöző, zsidószolga, söpredék, csűrhetársaság az enyhébbek közé tartoztak.⁷ A rendőrségi biztosítás nem bizonyult elegendőnek a botrányos fogadtatás elkerülésére, pedig a berlini rendőrfőnök több tucat egység csatárláncba állításával igyekezett az állomás környékét lezárni. Az eset olyannyira kellemetlen volt, hogy a rendőrfőnök másnap írásban kért bocsánatot a főpolgármestertől, amiért nem tudták a hisztérikus jeleneteket megakadályozni.⁸ Bár az újságok már napok óta a címlapon hozták az ügy újabb és újabb fejleményeit, Böß megérkezése után is még hosszú ideig a Sklarek-ügy maradt a legnagyobb érdeklődést kiváltó helyi téma. Nem véletlenül, hiszen a weimari köztársaság legnagyobb korrupciós botrányává nőtte ki magát mind az okozott kárt, mind pedig az érintettek számát tekintve. Nem ez volt persze a fiatal köztársaság első korrupciós ügye, de Böß balszerencséjére a korrupcióhoz tapadó összes korábbi klisé az ügy taglalása folyamán megjelent és megerősítést nyert.

Az üzlettől a botrányig

A Sklarek-fivérek, Max, Leo és Willi már Berlinben születtek. Az Oroszországból bevándorolt édesapjukkal 1921-ben nyitottak textilkereskedést a fővárosban. Az üzlet jól ment, és hamarosan berlini villák tulajdonosaivá váltak, majd

⁶ Heidrun Holzbach-Linsenmaier: *Schöner Pelz, du gingst in Fransen*. *Die Zeit*, 1992. dec. 18.

⁷ Böß in Berlin. *Berliner Tageblatt*, 1929. november 1.

⁸ Annika Klein: *Korruption und Korruptionsskandale in der Weimarer Republik. Schriften zur politischen Kommunikation, Band 16*. Göttingen: V&R unipress, 2014, 359.

versenyistállót alapítottak, Mecklenburgban pedig vadászházat vásároltak. Zajos kirándulásokat szerveztek, fényűző esteket adtak, amelyeken a berlini politikai, gazdasági és kulturális elit színe-javát vendégül látták, üzletfeleiket és barátait pedig drága ajándékokkal halmozták el. Luxusban töltött mindennapjaikról színes történetek keringtek városszerte. Max a baloldali liberális DDP tagja volt, míg Leo és Willi a szociáldemokrata pártba (SPD) léptek be,⁹ de a berlini politikát meghatározó személyek szinte mindegyikével kapcsolatban álltak, kommunistákkal, népnemzetiekkel és egyéb politikai irányvonalak képviselőivel is. Természetesen nem minden politikai kapcsolatuk volt morálisan megkérdőjelezhető, ám a kibontakozó skandallum természeténél fogva mindez alkalmas volt arra, hogy a botrány közéleti zaját növelje.

Az induló vállalkozásnak igen jót tett, hogy Felix Kieburg, a fivérek egyik jó ismerőse lett a városi textilforgalmazó (KVG) és a textilkereskedelmi központ (BAG) vezetője, akárcsak az a jogszabályi változás, hogy 1922-től a berlini önkormányzat által fenntartott intézmények és cégek csak az említett központokon keresztül szerezhették be az egyenruhákat és más textíliákat.¹⁰ Mindezen túl az is szokássá vált, hogy a képviselőtestület tagjai is a Sklarek cégen keresztül vásároltak ruhaneműt olcsóbban és jobb minőségben,¹¹ de azt nem tudni teljes bizonyossággal, hogy az érintett személyek tisztában voltak-e kedvezményezett helyzetükkel. A Sklarek testvérek a várossal hamarosan olyan kizárólagossági szerződést kötöttek meghatározott időre, amely alapján egyedül a Sklarek cég szállíthatta a kerületi önkormányzatoknak az igényelt textíliát és ruhaneműt, sőt a megállapodás azt is lehetővé tette, hogy ne a tényleges igények alapján kössék meg az egyes szerződéseket, hanem a város előre meghatározott mennyiség átvételét és kifizetését vállalta. Csak egyetlen kerületi önkormányzattal megkötött keretszerződés havi 50 ezer birodalmi márka bevételt jelentett a Sklarek cégnek.¹² Az összeg nagyságát jól szemléltetik a korabeli kereseti viszonyok: 1927-ben egy egyetemi professzor évi keresete 13 ezer

⁹A Deutsche Demokratische Partei (DDP) és az SPD az ún. weimari koalíció tagjai voltak.

¹⁰Cordula Ludwig: *Korruption und Nationalsozialismus in Berlin 1924-1934*. Frankfurt am Main: Lang Verlag, 1998, 139.

¹¹Der Fall der Gebrüder Sklarek. *Vossische Zeitung*, 1929. szept. 28.

¹²Moritz Goldstein: *"Künden, was geschieht...": Berlin der Weimarer Republik - Feuilletons, Reportagen und Gerichtsberichte*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, 2012, 453.

márka körül volt,¹³ míg egy ipari munkás hetente 42 márka bért kapott.¹⁴ A KVG mindig előre fizetett, amit csak úgy tudott megoldani, hogy hitelt vett fel a Berliner Stadtbanktól. A növekvő kamatot azonban nem számolta el költségként a Sklarek cég felé, így a KVG egyre nagyobb veszteséget halmozott fel. 1925-re tarthatatlanná vált a helyzet, így a város elhatározta, hogy megszünteti a KVG-t. Néhány nappal a megszüntetést kimondó határozat előtt a Sklarek fivérek ajánlatot tettek a KVG megvételére, és a Berliner Stadtbank által folyósított hitelből meg is vásárolták. Az ügylet lebonyolítása után a Sklarek fivérek arra panaszkodtak, hogy a KVG valós pénzügyi helyzete sokkal rosszabb, mint az a könyvelésből korábban kiderülhetett volna, ezért a városi képviselőtestület a már létező szerződéseket kárpótlás gyanánt még inkább a Sklarek cég igényeihez szabta. 1926-tól kezdve a BAG is egyre nagyobb hiányt halmozott fel, aminek az lett a következménye, hogy a város menesztette Kieburgot. A belső ellenőrzés a jelentős hiány mellett számtalan szabálytalanságra is rámutatott, de feljelentés nem született. Kieburg utóda, Schalldach jelezte a város vezetésének, hogy a belső kontroll korábban nem megfelelően működött, és ez tette lehetővé a Sklarek cég szerződéseit is érintő súlyos számviteli hibák eltusolását. Mindezekon túl a BAG belső vizsgálata azt is kiderítette, hogy a Sklarek-vállalkozás által szállított áru minősége több tekintetben sem felel meg a szerződésekben rögzítetteknek, ráadásul túlságosan drága. A kerületi önkormányzatok és a különféle városi intézmények emiatt már többször is panaszt nyújtottak be, azonban semmi nyomát nem találták, hogy a Sklarek cég a problémákat orvosolta volna. Miként a későbbi nyomozás kiderítette, változás még évekig nem történt, sőt 1929 áprilisában a lejáró szerződéseket 1935. július 10-ig meghosszabbították.¹⁵

1929 kora őszén a Berliner Stadtbankban egy rutinellenőrzés alkalmával feltűnt az ellenőrnek, hogy Spandau kerület önkormányzati hivatalai olyan menyiségben rendeltek textíliát, hogy abból a tisztviselők uniformisát minden munkával töltött nap végén lecserélhették volna. Mindezt tetézte a gyanú, hogy a megrendelő szelvényeken olyan személy neve szerepelt aláíróként, aki erre

¹³ Christian Maus: *Der ordentliche Professor und sein Gehalt. Die Rechtsstellung der juristischen Ordinarien an den Universitäten Berlin und Bonn zwischen 1810 und 1945 unter besonderer Berücksichtigung der Einkommensverhältnisse*. Bonn: University Press at V&R unipress, 2013, 229.

¹⁴ Heidrun Holzbach-Linsenmaier: *Schöner Pelz, du gingst in Fransen*. *Die Zeit*, 1992. dec. 18.

¹⁵ Klein, i. m. 302.

nem volt jogosult.¹⁶ Fabian felhívta erre a bank vezetőinek figyelmét és kapcsolatba léptek a Sklarek fivérekkel. A cég beismerte, hogy szabályellenesen járt el, és időhiánnyal magyarázta a történeteket, továbbá ígéretet tett, hogy pótolja a valódi papírokat. A bank azt a meggyőződését közvetítette az ellenőrök felé, hogy a Sklarek vállalkozás megbízható régi partnere a banknak és csupán egyedi esetről van szó. Az ellenőrök gyanúja azonban egyre inkább erősödött, hogy nem a véletlen műve a hamisított szerződés. Néhány nap leforgása alatt ugyanis több tucat kétséges megrendelést találtak, amelyekről a Sklarek testvérek kénytelenek voltak elismerni, hogy valóban némileg „kellékhányosak”. Mindezt tetézte az is, hogy kiderült, a bank a Sklarek cégnek az utóbbi években a belső szabályzatot figyelmen kívül hagyva hatalmas összegű kölcsönöket folyósított, amelyek visszafizetése a szerződésekben kikötött határidőket túllépve igen lassan vagy egyáltalán nem haladt. A gyors mérleg eredménye a hírzárlat ellenére hamar kitudódott: a várost ért feltételezett kár nagysága meghaladja a tíz millió márkát. Az újságok politikai rokonszenvük vagy ellenszenvük függvényében, hol durván, hol maró gúnnyal, hol pedig tényszerűen, esetleg a helyzetet mentegetve fogalmazták meg a szalagcímeiket.

Közben a rendőrség sem tétlenkedett, 1929. szeptember 26-án letartóztatták a Sklarek fivérek és a cég könyvelőjét. Házkutatást tartottak a cég irodáiban és lefoglalták a könyvelés dokumentumait. A nyomozás előre haladtával egyre több személyt vettek őrizetbe. A terhelti vallomások és a tanúmeghallgatások alapján arra lehetett következtetni, hogy Max, Willi és Leo Sklarek több városvezetőt, tanácsost, önkormányzati képviselőt és bankárt korrumpáltak annak reményében, hogy óriási haszonnal járó szerződésekhez és hitelekhez jussanak. A jogilag megkérdőjelezhető módon létrejött kizárólagossági szerződések átfésülése mellett a vizsgálat arra is kiterjedt, vajon mennyire megalapozott a nyomozók gyanúja, hogy az egyes városi intézmények textília megrendelése a valós igényeket jelentősen meghaladták. A Berliner Stadtbank vezetői közül többeket felfüggesztettek beosztásukból, majd belső vizsgálat indult ellenük.¹⁷ Az ügyészség a nyomozást több alkalommal meghosszabbította, tekintettel arra, hogy az ügy egyre kiterjedtebbé vált, amit az is jelzett, hogy 1930 elejére a Berliner Bank több vezetőjét is vizsgálati fogságba helyezték.

¹⁶ Otto Fabian, aki ellenőrként felfedte a csalást, korábban Spandau kerületi önkormányzatánál volt alkalmazásban. In: Ludwig, i. m. 154.

¹⁷ Gäbel aus seiner Partei ausgeschlossen. *Berliner Lokalanzeiger*, 1929. okt. 9.; Auch Benecke unter Anklage. *Rote Fahne*, 1929. nov. 8.

A berlini városházán tapasztalható felfordulást csak növelte a főpolgármester amerikai távolléte. Böß a városi magisztrátusnak egyik Amerikából küldött táviratában az újságok híradásait csak választási manővernek nevezte, aminek nem kell nagy jelentőséget tulajdonítani. A sajtóban is megjelent távirat azonban olaj volt a tűzre. A lapokban egyre-másra jelentek meg írások, amelyek a bundavásárlás körülményeit firtatták. Ismertté váltak olyan részletek, hogy a Böß által is említett jótékonykodás kétszáz márka erejéig a saját – igen szerény körülmények között élő – sógornői felé irányult, miként az is napvilágot látott, hogy nyolcszáz márkáért pedig festményt vásárolt egy „munkanélküli” festőtől, amit a hivatali szobájában helyezett el.¹⁸ További furcsa történetek is lábra kaptak, köztük az is, hogy 1927-ben, amikor Max Liebermannnt Berlin díszpolgárává választották és Böß felkereste, hogy átnyújtsa neki az oklevelet, távozóban lekasztott a falról egy Liebermann-képet. Az elképedt festőnek a történet szerint a főpolgármester ezt mondta: „Nos, Liebermann úr, a város is tett önért valamit, most ön is tegyen a városért!”¹⁹ – majd távozott. Néhány nap elteltével a városháza kapott Liebermanntól egy 8000 márkás számlát, amit kénytelen-kelletlen kiegyenlítettek. Színes történetek kezdtek keringeni a főpolgármester fogyatékkal élő gyermekek javára tett Licht und Sonne nevű alapítványáról is, felróva, hogy azoknak a berlini vállalkozóknak, akik a város területén építési engedélyt kaptak, meghatározott összeggel hozzá kellett járulniuk az alapítvány működéséhez.²⁰

A főpolgármester Amerikából való visszaérkezése tehát nem sikerül valami fényesen. Ekkor mérte fel igazán a kialakult helyzet súlyosságát. Mégis egy hétnek kellett eltelnie, míg a nyilvánosság elé lépett. Nyilatkozatot jelentetett meg, amelyben csupán annyit ismert be, hogy nem járt el kellő körültekintéssel, de tagadta a jogi és erkölcsi felelősségét. Néhány városi rendezvényen ugyan találkozott a Sklarek fivérekkkel, de állítása szerint nem került velük baráti viszonyba. A város és a Sklarek-vállalkozás között létrejött szerződések egyikét sem látta, és a cég pénzügyi helyzetéről sem volt tudomása.²¹ A helyze-

¹⁸ Uwe Rada: Bankenskandal macht Geschichte. Interview mit Cordula Ludwig. *Die Tageszeitung*, 2004. okt. 25.

¹⁹ Uwe Rada: Bankenskandal macht Geschichte. Interview mit Cordula Ludwig. *Die Tageszeitung*, 2004. okt. 25.

²⁰ Uwe Rada: Bankenskandal macht Geschichte. Interview mit Cordula Ludwig. *Die Tageszeitung*, 2004. okt. 25.

²¹ Heidrun Holzbach-Linsenmaier: Schöner Pelz, du gingst in Fransen. *Die Zeit*, 1992. dec. 18.

tét tisztázandó, fegyelmi eljárást kezdeményezett maga ellen, és annak lezárultáig szabadságolását kérte, a bundát pedig haladéktalanul visszaküldte a Sklarek cégnek.

A vizsgálóbizottság 1930 májusában fejezte be az eljárást, melyben arra a megállapításra jutott, hogy a főpolgármester nem tett eleget hivatali kötelezettségeinek, így méltatlanná vált a hivatalára. A bizottság tagjai a bundavásárlás ügyét különösen szigorúan ítélték meg. Indokolásukban nyomatékkal leszögezték, hogy a főpolgármesternek tisztában kellett lennie azzal, hogy a Sklarek cég milyen nevetségesen alacsony árat kért a bundáért, azzal pedig különösen, hogy milyen szándékai lehettek a Sklarek fivéreknek az ilyen akcióval. Azt a feltételezést, hogy Böb tudott a kétes szerződésekről vagy elősegítette volna azok létrejöttét, a bizottság nem találta bizonyítottnak, ellenben felrótta neki a Schalldach által feltárt szabálytalanságok elkendőzését.²² Böb nem számolt ilyen súlyos elmarasztalással. Elhatározta, hogy nyugdíjba vonul. A fellebbviteli fórum később kevésbé súlyos megállapításokat tett. Hivatali vétség elkövetésére enyhítette a verdiktet, és a hivatalvesztés kiszabását pénzbüntetésre változtatta.²³ Mindez már nem változtatta meg Böb elhatározását, hogy visszavonul. Büntetőeljárást nem indítottak ellene.

A botrány megjelenítése a kommunista és a nemzetiszocialista sajtó felületein

A Sklarek fivérek letartóztatása után az eseményeket a nyilvánosság folyamatos érdeklődése kísérte. A városi képviselőtestület rendkívüli ülésén, melynek az egyre dagadó botrány volt a fő témája, az érdeklődők színültig megtöltötték a terem karzatait, egy tűt sem lehetett leejteni. Sokan arra panaszkodtak, hogy nem kaptak belépőkártyát az ülésre.²⁴ A politikai pártokhoz szorosabban kötődő médiumok mindegyike a politikai ellentáborhoz tartozó érintettek befekettítésére, gyalázására²⁵ és rajtuk keresztül az ellenlábás pártok lejáratására hasz-

²² Klein, i. m. 322.

²³ Heidrun Holzbach-Linsenmaier: Schöner Pelz, du gingst in Fransen. *Die Zeit*, 1992. dec. 18.

²⁴ Klein, i.m. 357-358.

²⁵ A botrány érintettjei közül jó néhányan büntető feljelentést tettek egyik-másik lap ellen, és több esetben sikerrel is jártak. Az egyik legismertebb üggyé a Brolat-per nőtte ki magát, amelynek az alapját a Rote Fahne azon írása képezte, amelyben a lap Fritz Brolatot, a berlini

nálta fel az ügyet. A kialakult politikai csatározás nem okozott meglepetést, ugyanis 1929 novemberében önkormányzati választásokat tartottak Németországban. Az újságolvasók érdeklődése nem lankadt, mivel a lapok minden nap újabb szenzációs részlettel álltak elő. Heteken keresztül írtak arról, hogy a Sklarek testvérek nem panaszkodhattak a vizsgálati fogság körülményeire, hiszen nem csupán a leveleiket tudták kijuttatni a Moabit²⁶ épületéből, hanem az ügyészégi nyomozás apró részletei is eljutottak hozzájuk, de nem kellett lemondaniuk egyebek mellett a kedvelt boraikról sem, mert a napi étrendjük korántsem a szokásos börtönkoszt volt.²⁷ Az ehhez hasonló hírek jócskán felborzolták az olvasói kedélyeket, mert az ügy felerősítette a hatalmas Sklarek-vagyon és a kezdődő gazdasági válság miatt süllyedő nívón élők közötti kontrasztot.

A skandallum főszereplőit érintő állandó támadásokban a kommunisták lapja, a Rote Fahne és a nemzetiszocialista Völkischer Beobachter jártak az élen. Mindkét újság már az első cikkekben óriási botrányként tálalta az esetet, holott akkor még keveset lehetett tudni róla. A Rote Fahne a Sklarek testvérek letartóztatása utáni napokban sietett leszögezni, hogy a kommunista párt az egyetlen a pártok között, amely nem érintett a botrányban. Ezt azonban a nyomozás hamarosan megcáfolta. Mindenesetre tény, hogy a két említett lap tartotta legtovább napirenden a témát, és hónapokon keresztül szinte napi rendszerességgel közöltek újabb és újabb részleteket az ügyről. Kivételt a Rote Fahne esetében azok a hosszabb-rövidebb időszakok jelentettek, amikor a lap be volt tiltva.

A kommunisták lapja a Sklarek ügyet a polgári pártok gyűjtőterének nevezte, amely közeg tele van megvesztegetésre ácsingózó elemekkel. A városi képviselőtestület tagjait és a Berliner Stadtbank vezetőit szinte kivétel nélkül korrupt, pénzéhes tisztviselőkként írták le. A lap nyelvezetének nélkülözhetetlen

közlekedési vállalat igazgatóját, aki tanúként szerepelt a Sklarek-perben, gazembernek és tolvajnak nevezte. (vö. Das Urteil im Brolat-Prozeß. *Vorwärts*, 1930. júl. 4.) Arra is akadt példa, hogy a per egyik később passzív vesztegetés miatt elítélt szereplője Leo Sklareket jelentette fel becsületsértés miatt. Sklarek egyik vallomásaiban azt állította ugyanis, hogy Scholtz kerületi polgármester az egyik Sklarek-fogadáson vödörből itta a pezsgőt és leveses kanállal tömte magába a kaviárt. Végül a felek egyezséget kötöttek, Sklarek visszavonta az állítását, Scholtz pedig elállt a pertől. (vö. Sekt aus Kübeln. *Berliner Lokal-Anzeiger*, 1931. márc. 6.)

²⁶ 1881-től működő büntetésvégrehajtási intézet Berlin központjában, manapság 1100 személy befogadására alkalmas a vizsgálati fogság idejére.

²⁷ Sklarek lebte in Moabit wie'n Fürst. *Rote Fahne*, 1929. okt. 11.; Das fidele Sklarek-Gefängnis. *Völkischer Beobachter*, 1929. okt. 16.

része lett a „korrupció” kifejezés, ami hamarjában a legkülönbébb szóösszetételekben bukkant fel. A lap közölte azt a gyanúját is, hogy a szociáldemokratákkal rokonszenvező rendőrség és ügyészség igyekszik majd eltussolni az ügyet, miközben újra és újra használták a „politikai korrupció” jelzős szerkezetet.²⁸ A Sklarek vállalkozást csak „tolvajcégnek” titulálták, ami kihasználta a városi vezetők pénzéhségét. A lap a felelősséget a főpolgármesterre és a város szociáldemokrata vezetőire hárította, akik lehetőséget biztosítottak a Sklarek testvéreknek, hogy százmilliókkal(!) megkárosítsák Berlint.²⁹ A tudósításaikban visszatérő elem volt a „rendszerhiba” emlegetése, utalva arra, hogy a szociáldemokraták valójában soha nem a munkások érdekeit védtek, s e helyett csupán pajzsként tolták őket maguk előtt. Maga a weimari rendszer, amely csak nevében köztársaság, igazából a császári önkényrendszer folytatása, mindössze a szociáldemokraták fedő sztorija. A Rote Fahne kezdeti magabiztossága átmenetileg alábbhagyott, amikor a nyomozás kiderítette, hogy az ügy bizonyos érintettjei a kommunista párt tagjai. Eleinte a lap védte az illető személyeket, és az ellenfelek választási propagandájának minősítette a híreket. Néhány nap múlva azonban taktikát váltott, és hírt adott arról, hogy a kommunista érintetteket kizárták a pártból.³⁰

A Rote Fahne lapjain publikált számos karikatúrán az ügybe belekeveredett személyek közül többeket sztereotip zsidó arcvonásokkal ábrázoltak,³¹ és a cikkek némelyikében a Sklarek család zsidó származását taglalva a zsidó jelző idézőjelbe került. A lap több alkalommal utalt arra az általa ellentmondásként kezelt tényre, hogy a Sklarek céghez kapcsolódó vizsgálatnak lettek népnemzeti (DNVP) kötődésű terheltjei is. Egyes kijelentéseik alapján ezeket az embereket „dühös antiszemitáknak” titulálták, akik ennek dacára haszonnal kecsegtető gazdasági kapcsolatokat tartottak fenn a Sklarek céggel.³² A lap szerint azért fordulhatott ez elő, mert a szélsőjobb pártjai – a szociáldemokratákhoz hasonlóan – „kevésbé érzik a pénzt büdösnek, még ha az a zsidóktól is származik”.³³

²⁸ Justiz deckt Sklareks Magistratsfreunde. *Rote Fahne*, 1929. szept. 28.

²⁹ Berlin verliert über 300 Millionen. *Rote Fahne*, 1929. okt. 5.

³⁰ Ausschluß Degners. *Rote Fahne*, 1929. okt. 2.

³¹ *Rote Fahne*, 1929. okt. 3. és okt. 6.

³² A hasonló esetekről írta némi gúnnyal Carl von Ossietzky, hogy minden antiszemitának megvannak a maga zsidói, akiket nem enged bántani. (vö.: Carl von Ossietzky: Der geschundene Bär. *Die Weltbühne* 25 (1929) Nr.42, 575.)

³³ Schwarzweißrote Sklarek-Korruption. *Rote Fahne*, 1929. okt. 9.

Amikor két év nyomozás és ügyészégi vizsgálat után elkezdődött a büntetőper, a Rote Fahne tudósítói is ott ültek a nézők között a bírósági ülésteremben. A szerkesztőség ügyhöz való hozzáállása semmit sem változott, mivel azonban a lap egy újabb betiltás következtében 1931 őszén egy teljes hónapon át nem jelent meg, ezért úgy tűnhetett, mintha a per kezdeti fázisában elvesztették volna az érdeklődésüket. A tiltás feloldása után azonban újult erővel estek a per szereplőinek és rajtuk keresztül a politikai ellenfeleiknek. Megismétlődött az összes korábbi toposz, kiegészítve azzal az új elemmel, hogy immár bizonyítva látták a szociáldemokraták, a liberálisok és a népnemzetiek, illetve a nemzetiszocialisták egymásra találását és gazdasági összefonódását. A Rote Fahne számára éppen a Sklarek-ügy lett az iskolapéldája a kommunistákat kizáró német politikai elit összeborulásának. A lap hosszan idézett Max Sklarek egyik tárgyaláson tett vallomásából, amelyben a vádlott őszinte csodálkozásának adott hangot, amikor azon lamentált, „vajon miért éppen mi ülünk itt, amikor mások is éppen ezt csinálták”.³⁴ Az újság szerint ennek a cinkos összekacsintásnak részét képezte maga az igazságszolgáltatás is, hiszen a kiszabott büntetési tételeket – négy-négy év fegyház a Sklarek fivéreknek, tizenöt és négy hónap közötti börtön, pénzbüntetés és megrovás a többi kilenc személynek csalás, vesztegetés, okirat-hamisítás bűntette miatt – túlságosan enyhének találta. Véleményének megalapozottságát jó néhány olyan példával támasztotta alá, amikor bolti lopásokért a bíróság súlyosabb ítéleteket hozott.³⁵

A Völkischer Beobachter hasonló vehemenciával támadott, és az első cikktől kezdve pengette az antiszemita húrokat. Az újság támadókedvét csak növelte, hogy a botrány kipattanásának idején a politikai pártok már a helyhatósági választásokra készülődtek. Az NSDAP korábban nem tudott bekerülni a városi közgyűlésbe, és a Sklarek-skandallumot az égiek ajándékának tekintették. Mind a Völkischer Beobachter hasábjain, mind pedig az egyéb megjelenéseik alkalmával, legyen az nagygyűlés, plakát, szórólap, a friss korrupciós botrány szolgáltatva hívószavakat helyezték a középpontba, ugyanis sem a városi közgyűlésnek sem a Berliner Stadtbank vezetésének nem volt a náci párthoz kötődő tagja. A Völkischer Beobachter már az események kezdetekor leszögezte, hogy az NSDAP nem érintette a korrupciós botrányban. Sikeresen kötötte ösz-

³⁴ System Sklarek. *Rote Fahne*, 1932. júl. 2.

³⁵ 4 Jahre Zuchthaus für Sklareks. *Rote Fahne*, 1932. jún. 29.

sze a korrupció jelenségét a szociáldemokrata párttal és ezzel éveken át képes volt tematizálni a közbeszédet.

A lap a több alkalommal „külföldiként” említett Sklarek testvéreket cinikus módon úgy festette le, mint akik nem tettek egyebet, mint amihez egyébként is értenek. Textil-nagykereskedésüket a mögöttük álló szociáldemokraták korrupciós pocsolyájának nevezték, ahol ezúttal sem történt más, mint amit már megszokhattak tőlük. Amikor nyilvánosságra kerültek a Sklarek fivérek első kihallgatásáról készült jegyzőkönyvek egyes részletei, ahol a cégtulajdonosok azt állították, hogy a hamisított szerződésekről a bank vezetőinek tudomása volt, a *Völkischer Beobachter* megerősítve látta véleményét, miszerint a szociáldemokraták egy kiterjedt korrupciós hálót működtetnek zsidó pénzek felhasználásával, és ennek alapján Berlint a legkorruptabb városnak nevezték.³⁶ A botrány kiterjedtségét azzal igyekeztek alátámasztani, hogy 1700 érintett személyről beszéltek, és ezt a számot címlapon osztották meg az olvasókkal.³⁷ Az újság leginkább arra összpontosított, hogy minél több berlinivel hitesse el, hogy a baloldal, a zsidó gazdasági hatalom és a korrupció egy töről fakad. Hosszan ecsetelték a Sklarek család mindennapjait keretező luxus életkörülményeket, kihasználva azokat a széles körben ébredő zsigeri reakciókat, amelyeknek a korrupcióról szóló hírek ágyaznak meg, mikor arról hallani, hogy becsületes munka helyett a kapcsolati háló szövögetésével járó haszonszerzésből is fényűző módon meg lehet élni.

A nemzetiszocialisták nem bíztak abban, hogy a városi közgyűlés és a nyomozó hatóságok korrekt módon folytatják le a vizsgálatokat. A lap az olvasóit arra figyelmeztette, hogy a berlini köztisztviselők, a rendőrség és az ügyészség tele vannak a baloldal által delegált és támogatott személyekkel, akiknek nem fűződik érdekük ahhoz, hogy ennek a kiterjedt korrupciós ügynek minden szálát felfejtsék.³⁸ Az idő előrehaladásával a politikának és a gazdaságnak ezt a hálószerű korrupt működését rávetítették az egész országra, és így az 1930. évi őszi parlamenti választások legfontosabb jelszavává a korrupció elleni harc

³⁶ Die korrupteste Kommune – die Hauptstadt der Republik. *Völkischer Beobachter*, 1929. okt. 6–7.

³⁷ 1700 von den Sklareks geschmierte Staats- und Kommunalbeamte. *Völkischer Beobachter*, 1929. okt. 10.

³⁸ Saubere oder korrupte Staatsverwaltung. *Völkischer Beobachter*, 1929. dec. 18.

vált.³⁹ A Sklarek-botrányra fel lehetett fűzni a berlini városháza és a birodalmi kormány minden hiányosságát, a botrány által generált közhangulat pedig alkalmasnak bizonyult a Völkischer Beobachter híreinek befogadására.

A lap számos esetben az olvasóközönség emlékezetébe idézte a weimari köztársaság időszakához köthető korábbi megvesztegetési ügyeket. Az íráskor rendre hangsúlyozták, hogy a sorozatos korrupciós ügyek a zsidó-marxista alapokon álló weimari rendszer természetes velejárói, és kiiktatásuk csak a rendszer megszüntetésével képzelhető el.⁴⁰ A bírósági szakba érve a Völkischer Beobachter a bíróságot sem kímélte, és már a per kezdetén megelőlegezte az ítéletet. Azt a vádat fogalmazta meg ugyanis, hogy hasonlóan a korábbi eljárásokhoz, a bíróságot ezúttal sem az igazság kiderítése fogja vezérelni. Mivel az igazságszolgáltatás szervezetrendszere a politikának csupán bilincsbe zárt bokréája, így a célja is csak a kenyéradóknak való megfelelés lehet. A „vörös ítélkezés mocsarában”⁴¹ a vádló, a védő és a bíró is eljátssza a ráosztott szerepet, majd a nagyközönség megnyugtatóra az ügygel azonosítható néhány személy elítélése után véget vetnek a cirkusznak a korrupciót lehetővé tevő állapot feltárására irányuló kísérlet nélkül. A lap az ítélet kihirdetésekor bizonyítottan látta álláspontját. A kiszabott büntetést túlzóan enyhének találták, de leginkább a bíróság morális alkalmatlanságát és a „sebészi” beavatkozás szükségességét hangsúlyozták.⁴²

A szociáldemokrata és a liberális sajtó magatartása

A szociáldemokraták lapja, a Vorwärts kezdettől fogva igyekezett a pártot és a kirobbant korrupciós botrányt szétválasztani. A visszafogott címekkel és a jelzők halmozását nélkülöző írásaiban kezdetben azt hangsúlyozta, hogy a politikai ellenfelek és a sajtó túlzó módon kommentálják a fejleményeket és a Sklarek fivérek feltételezett bűnössége nem róható fel a város és a bank vezetésének. A károkozás sajtóban megjelent összegét fikciónak minősítették, hova-

³⁹ A párt egyik választási plakátján például egy horogkereszttel díszített törrel átszúrt kígyót lehetett látni, amelynek a homlokán egy Dávid-csillag volt, és a kígyó tekervényeiben olvasható volt a Sklarek név is. (vö. Klein, i.m. 360-361.)

⁴⁰ Die Sklareks, eine asiatische Horde auf märkischem Sand. *Völkischer Beobachter*, 1931. dec. 5.

⁴¹ Der Sumpf um die Sklareks. *Völkischer Beobachter*, 1929. dec. 3.

⁴² Je vier Jahre Zuchthaus. *Völkischer Beobachter*, 1929. jún. 28.

tovább arról írtak, hogy anyagi kár a várost valójában nem is érte.⁴³ A nyomozás előre haladtával és tapasztalva a laptársak lankadatlan figyelmét az ügy iránt, a Vorwärts taktikát váltott. Sokkal inkább olyan témákban születtek cikkek a lap hasábjain, amelyek a politikai ellenfelekhez köthető korrupciós ügyeket tárgyalták, ezekből pedig akadt jó néhány.

A Sklarek ügghöz kötődő írásokban a Vorwärts szerkesztősége a szociáldemokrata kötődésű személyek felelősségét megpróbálta kisebbiteni, míg a többiek magatartását hosszasan elemezték. Amikor a sajtóban megjelent a már említett „ruhalista”, a Vorwärts oldalain a kommunista és a népnemzeti kötődésű személyek érintettségéről teljes hasábokon át lehetett olvasni, míg a főpolgármesterről és a képviselőtestület szociáldemokrata tagjairól említést sem tettek.⁴⁴ A perről szóló tudósítások során a Sklarek fivérekre és a politikai ellentábor szimbolizáló személyekre összpontosítottak. A város vezetőinek felelősségét csupán annyiban vélték megtalálni, hogy a szükséges ellenőrzéseket nem folytatták le, a szociáldemokrata párt morális felelősségét pedig azok után, hogy a párt az érintett önkormányzati tisztségviselőket kizárta, már fel sem vetették. A lap írásaiban határozottan visszaautasította a szélsőbal- és jobboldali sajtó által sokszor felemlített rendszerhibát. Ellenkezőleg, olvasatában a Sklarek ügy éppen arra volt példa, hogy a weimari rendszer képes a korrupciós eseteket kiszűrni és feltárni. Megvesztegetési ügyek mindig is voltak, a dolog természetéből kifolyólag magát a korrupció jelenségét így nem lehet egyetlen politikai rendszer sajátjaként leírni.⁴⁵ A lap a bíróság ítéletét elemző írásai-
ban pedig arra a tényre mutatott rá, hogy a korábban hasonló büntető ügyekben hozott ítéletekkel összehasonlítva a Sklarek fivérek szigorú büntetést kaptak. Az eljárás alá vont, illetve a bűnösnek talált személyek szokatlanul nagy száma is az igazságszolgáltatás szakmailag korrekt és az anyagi jogi igazság kiderítésére irányuló erőfeszítéseit támasztották alá.⁴⁶

A vezető liberális napilapok, a Berliner Tageblatt és különösen a Vossische Zeitung is követték a kibontakozó skandallumot, de nem vált olyan meghatározó témává számukra, mint a korábban említett újságok esetében. Többnyire kerültek a hangzatos szalagcímeket, és jobbra a belső oldalakon hozták a Sklarek ügy részleteit. A Berliner Tageblatt botránypsichózisnak írta le azt az

⁴³ Presseskandal in Berlin. *Vorwärts*, 1929. okt. 9.

⁴⁴ Die Liste. *Vorwärts*, 1929. okt. 11.

⁴⁵ Sklarek. *Vorwärts*, 1932. jún. 28.

⁴⁶ Sklareks. *Vorwärts*, 1932. jún. 29.

egyébként Berlinhez méltatlan jelenséget, amely egyre hisztérikusabban követelte az újabb és újabb érintettek felmutatását. A lap jelezte, hogy ez a fajta verseny nincsen ínyére, és olvasói számára a Sklarek testvérek származása kapcsán is inkább azok szerény kulturális hátországáról értekezett, megjegyezve, hogy ez az újjgazdagok egyik sajátos ismertetőjegye.⁴⁷ A Vossische Zeitung pedig több írásában arra mutatott rá, milyen káros következményei vannak annak, ha a politikai pártok egy bűncselekménygyanús ügyet a sajtó segítségével politikai botránnyá dagasztanak.

A cikkek alapjául általában a nyomozó hatóság közleményei szolgáltak, amelyek sok esetben kommentár nélkül jelentek meg. Ha szerkesztőségi véleményt fogalmaztak is meg, azt minden esetben nagyon óvatosan tették. Az egyre több részletében feltárulkozó ügy azonban arra sarkallta a Vossische Zeitungot, hogy alkalmanként kritikus hangot üssön meg. A kritika a Sklarek testvéreken kívül a városi önkormányzat és cégeinek működése ellen irányult, firtatva azt a kérdést, vajon hogyan volt lehetséges az ellenőrzés tartós mellőzése. A kontroll hiánya, illetve az abból levezethető következtetések azonban nem vezettek el odáig, hogy a lap a korrupciós ügy forrásaként a weimari politikai rendszer bűnös voltára mutasson rá.⁴⁸ A történetekre inkább pénzügyi botránnyá tekintett, mintsem politikai töltetű jelenséggé. Azt ugyan elismerte, hogy soha korábban ilyen hatalmas összeget érintő korrupciós ügy nem került elő a weimari köztársaság fennállása alatt, de az ügy politikához fűződő kapcsolatát nem tartotta meghatározónak. A Sklarek affér mellett más korrupciós ügyeket is tárgyaltak, és bizony nem minden alkalommal olyan visszafogottan, mint a Sklarek ügy esetében. A Raiffeisen Bank körül kialakult botrányról, amely a bank tiltott spekulációs ügyletei miatt robbant ki, és főként a konzervatív német sajtó jelentős részét irányító Alfred Hugenberggel hozták összefüggésbe, sokkal tágabb terjedelemben számoltak be. A Sklarek testvérek kapcsán a Vossische Zeitung inkább arról értekezett, hogy mennyire árt Németország külföldi megítélésének a korrupciós skandallum német sajtó általi kezelése.⁴⁹

⁴⁷ Spiel mit der Eitelkeit. Wie die Sklareks wurden. *Berliner Tageblatt*, 1929. szept. 27. és Böss informiert sich. *Berliner Tageblatt*, 1929. nov. 2.

⁴⁸ Die Schuld am Sklarek-Skandal. *Vossische Zeitung*, 1929. okt. 3.; Die deutschnationalen Freunde. *Vossische Zeitung*, 1929. okt. 10.; Die Liste der Freunde. *Vossische Zeitung*, 1931. okt. 12.

⁴⁹ Korruptions-Psychose. *Vossische Zeitung*, 1931. febr. 24.

A Sklarek perben hozott ítélet kihirdetésekor azonban szokatlanul éles hangot ütött meg a *Vossische Zeitung*, amikor kulturális háttér és belső tartás nélküli, képzettség és műveltség híján való, a világos értékrendet nélkülöző kisemberek döntéshozói szerepkörbe kerülésének veszélyeiről és következményeiről írt. Megítélése szerint a munkásszármazás, a szerény anyagi körülmények ugyan nem lehetnek akadályai a fontos tisztségek betöltésének, de csak abban az esetben, ha mindez jellemsszilárdsággal, morális tartással és tudásvágygal párosul.⁵⁰ Ezzel a kritikai hangvétellel a lap a szociáldemokraták rossz belső kiválasztási gyakorlatát vette célba. Más ügyek kapcsán a *Vossische Zeitung* már korábban is utalt arra, hogy a szociáldemokraták egyre gyengébb választási eredményeiért részben a párt személyzeti politikája tehető felelőssé, hiszen a politikusi erények nem helyettesíthetők csupán kapcsolattal és tapasztalattal. A politikai közösség mögött álló gazdasági háló pedig elengedhetetlenül fontos, mindazonáltal a gazdaság szereplői nem helyettesíthetik a politikusokat.

1932-ben két parlamenti választást is tartottak Németországban. Az első júliusban egy hónappal a Sklarek ügyben kihirdetett ítélet után az NSDAP annyi mandátumot szerzett, mint amennyit korábban még soha sem. Egy esztendőnek sem kellett eltelnie, és már hatalmi pozícióból, a nemzetiszocialisták irányította ügyészség újra vizsgálni kezdte a Sklarek fivérek ügyét. Az elítéltek között voltak olyanok, akik már letöltötték a kiszabott büntetést, de voltak olyanok is, akik a nemzetiszocialista hatalomátvétel napjaiban is valamelyik büntetésvégrehajtási intézetben ültek. Érdekes módon a hatóságok a Sklarek testvérek aktái iránt nem mutattak érdeklődést, Böft azonban kilenc hónapon át vizsgálati fogságban tartották. Az új eljárást, amely bírói szakba nem került, koránt sem kísérte nagy felhajtás. A Berlinbe látogató turistáknak így le kellett mondaniuk egy attrakcióról, ugyanis az egyik anekdota szerint a per folyása alatt az idegenvezetők „hétfőn múzeumok, kedden Sanssouci, szerdán Sklarek-per” szlogennel csábították a potenciális vendégeket.⁵¹ Böft 1934-ben elengedték, Münchenbe költözött, és a várostól nem messze telepedett le, ahol egészen 1946-ban bekövetkezett haláláig élt.

⁵⁰ Vier Jahre Zuchthaus für Sklareks. *Vossische Zeitung*, 1932. jún. 28.

⁵¹ Klein, i. m. 359.

IRODALOM

- GOLDSTEIN, Moritz (2012): "Künden, was geschieht...": Berlin der Weimarer Republik Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH&Co. KG.
- KLEIN, Annika (2014): *Korruption und Korruptionsskandale in der Weimarer Republik. Schriften zur politischen Kommunikation, Band 16.* Göttingen: V&R unipress.
- LUDWIG, Cordula (1998): *Korruption und Nationalsozialismus in Berlin 1924–1934.* Frankfurt am Main: Lang Verlag.
- LUDWIG, Cordula (2004): Déjà-vu im Abgeordnetenhaus. Die Welt, 2004. február 22.
- MAUS, Christian (2013): *Der ordentliche Professor und sein Gehalt. Die Rechtsstellung der juristischen Ordinarien an den Universitäten Berlin und Bonn zwischen 1810 und 1945 unter besonderer Berücksichtigung der Einkommensverhältnisse.* Bonn University Press at V&R unipress.
- OSSIETZY, Carl von (1929): Der geschundene Bär. *Die Weltbühne* 25 (1929) Nr.42, 573–577.

Berliner Lokal-Anzeiger

Berliner Tageblatt

Die Tageszeitung

Die Welt

Die Zeit

Rote Fahne

Vorwärts

Vossische Zeitung

Völkischer Beobachter

A gyermek a közösségben – Deák-Ébner Lajos festészetében

A hazai pedagógiai szaksajtóban a képzőművészeti alkotások gyermekkor-történeti szempontú elemzésének Magyarországon ma még nincsenek kiterjedt hagyományai, eltekintve többek közt Pukánszky Béla, Péter Katalin, Endrődy-Nagy Orsolya tanulmányaitól. Dolgozatunk a társadalmi élet aspektusainak, (Sztompka 2009, 45–51) az antropológiai tér különböző elemeinek, valamint a jellemző motívumok, attribútumok mögött megbúvó érzületek, attitűdök és eszmények (Panofsky 2011, 254–257; Géczi 2010, 203, 207) vizsgálatán keresztül kíván rávilágítani a paraszti társadalomban meglévő gyermekszemlélet néhány lényeges elemére.

Módszertani keretek

A műalkotások elemzése hasonlít az olvasás folyamatához, hiszen ha meg szeretnénk érteni egy képet, először betűzgetnünk kell azt, hogy lépésről lépésre közelebb kerülhessünk lényegének megragadásához. (Gadamer 1994, 160) Az első lépés – a Panofsky-féle ikonográfiai modell Mietzner-Pilarczyk szerzőpáros által használt továbbgondolt változatában (Mietzner-Pilarczyk 2013, 31–49) – a preikonografikus leírás: minden látható képi elem, formanyelvi és kompozíciós megoldás pusztán regisztrálása. A második lépés (ikonográfiai eljárás) a szerzőpáros változatában két részre tagolódik. Az ikonográfiai leírás során összefüggésbe állítjuk egymással az ábrázolás elemeit, meghatározzuk a témát és a képtárgyat, mélyreható jelentéstulajdonítás nélkül; ide tartozik a történelmi háttér, a technika, a kép keletkezési módjának és a vonatkozó életrajzi információk ismertetése is. Azonban az ikonográfiai interpretáció már a mélyebb motívumok, esetleg szimbolikus jelentéstartalmak feltárásával és rendszerezésével, a képek mögött húzódó konvenciók feltérképezésével foglalkozik, forrásként bevonva a művész műalkotásról vallott (vagy adott alkotóperiódusá-

ból származó) vallomásait is. Az ikonológiai interpretáció végül a képek „megértésére”, szimbolikus, allegorikus jelentéstartalmainak feltárására törekszik. (Mietzner-Pilarczyk 2013, 36) Míg tehát az ikonográfia leíró, osztályozó, rendszerező és analitikus jellegű kutatásokat jelöl, (Marosi 1985, 202) ennél fogva „a tárggyal foglalkozik”, (Réau 1986) addig az ikonológus számára a képek a társadalmi tudat részeként tételeződnek, így érzületeket, viselkedési módozatokat, attitűdöket, eszményeket stb. dokumentálnak. (Géczi 2010, 203; 207) Mivel az ikonológia feladata eszme- és világtörténeti értelemben vett jelentéseket keresni a műalkotásoknak, megközelítésmódjával mélyebbre merülhetünk a civilizáció, az eszmék, a vallásos érzület, sőt, a mentalitás és a hétköznapiak, vagy éppen a gyermekkor történetében is. (Marosi 1985, 202–208)

Érdemes továbbá megfigyelni az egyedi jellemzőket (testbeszéd, arckifejezés, testtartás, gesztusok, népviseleti elemek, hajviselet); a gyermeki aktivitásokat (rítusok, rutinok, ceremóniák); a társadalmi interakciókat (kapcsolatok, érintkezések, beszélgetés) és azok tényezőit (a partnerek térbeli elhelyezkedése, státusz, társadalmi kompetencia); a közösségeket és a közösségi cselekvéseket (cél, aktivitás, az aktivitás ritmusa); illetve a kultúra megnyilvánulásait (anyagi-eszközi javak, szimbólumok, térhasználati jellemzők, tiltások és parancsok ikonografikus jeleinek külső kifejeződései). (Sztompka 2009, 45–51) Elemzéseinket nagyrészt a vázolt módszertani megfontolások segítségével végezzük el.

A gyermek helye a közösségben az archaikus paraszti társadalomban

Az emberiség történetének színpadán korról korra változtak az eszmények, mások voltak a küzdelmek és mások a törvények is. Mindeközben azonban a történelem felszíne alatt „korszaktalan egytörvényűséggel” (Erdei 1938, 13) élt a paraszttársadalom, amely kiépítette a közösségi élet szigorú rendjét. Ez a rend „a minden pillanatot lenyűgöző munka” (Erdei 1938, 13–14) morálja köré szerveződött. A munka színtere a föld volt, a természet, amely időtlen bölcsességgel tanította a táj emberét kíméletlen életre és mélységes alázatra egyaránt. Az emberben ez a tanítás fejlesztette ki a szorgalom erényét, a felelősségérzetet és a kötelességtudatot. A parasztember egy fajta misztikus, irracionális életérzéssel, bensőséges ragaszkodással viszonyult a földhöz, s abban nem elsősorban hasznot látott, sokkal inkább önmaga kiterjesztését, elhivatottságát és szabadságát élte meg benne. A gyermek is ebbe a rendbe, ebbe az életérzésbe, szabad-

ságérzésbe nevelődött bele már kisdéd korától fogva, s végső soron a föld szeretete tanította őt meg szorgalmas, fegyelmezett emberként élni a magyar falu társadalmában. (Jávor 2000, 601)

A paraszti kultúra közösségi kultúra, amely – Erdei Ferenc kifejezésével – „a mindenki által egyformán érzett közös sorsnak a megoldásait keresi”. Alapegysége a család – a közösségi tudat is a családon keresztül alakult ki és formálódott. (Erdei 1938, 46–47) A falusi közösségekben az egyén kezdeményezésének, a kíváncsiságnak igen csekély szerep jutott, az ember életét – már kicsi korától fogva – lépten-nyomon szabályozták a szigorú falusi életelvek, együttélési szabályok, illetve a vallásos élet kötelei. A közösség a többi közt becsületességre, igazmondásra, valláserkölcsekre, a család iránti felelősségre, a szülők és az idősek tiszteletére tanította a gyermeket. (Jávor 2000, 671) Ezeknek az erényeknek, értékeknek az összegzését adja például a *Protestáns Arany ABC* néven ismert népiskolai tankönyv is, amelyben olyan erények fogalmazódtak meg, mint a nyájasság, a békességes élet, a tiszta lelkiismeret és a mértékletesség, illetve a munkában és a tanulásban való szorgalmasság és a rendszeresség, s olvashatunk természetesen az istenbe vetett hit, a templomba járás, az alázatosság erényéről is. (Szuhai 1899) A falu népe higgadt, szófogadó, fegyelmezett, tiszteletteljesen viselkedő fiúgyermeket látott maga előtt eszményeiben.

A nevelés mindenekelőtt a családban zajlott, de arról, hogy a gyermek egész életét a helyi közösséghez igazítsa, a falu egész népe gondoskodott, így rá is szólhattak, rá is verhettek a gyerekekre, dolgoztathatták, etethették. (Jávor 2000, 646; 668) A közösség ítéleteitől a szülők mindig tartottak, gyermekeik rendes megjelenésére ezért aztán nagy gondot fordítottak – erkölcs és megjelenés a paraszti társadalomban egymással elválaszthatatlanul összefonódtak. A szülők lépten-nyomon tudatosították gyermekeikben a közösség ítéletét hiba esetén (pl. példázatokot mondtak neki a falu életéből). A paraszti nevelés ideáljai között központi kategóriaként jelent meg az engedelmességre és a függőségre nevelés kitétele, (Jávor 2000, 672; 675) az átlagosság eszménye, (Jávor 2000, 672) illetve az idősek tisztelete.

A cselédek családjai nem igazán tudtak törődni a gyerekekkel, ezért megfelelő erkölcsi nevelést sem tudtak számukra adni. A fegyelmezés és a testi fenyték is következetlen volt, s korántsem annyira célszerű tervezés, mint amennyire keserű kifakadás terméke. Ezzel szemben a középf- és gazdagparaszti környezetben spóroltak a testi fenytékkal, mivel ott a személyes felelősség kifejlesztése volt a cél. A szegényparasztnak földjén azonban meglehetősen fontos tulaj-

donság volt a kitartás, így a testi fenyíték (mint a kíméletlen életre idomítás eszköze) megengedhetőnek számított. A lányok több verést kaptak, mint a fiúk, ami azzal magyarázható, hogy a lányoknak alkalmazkodóbbaknak és szófogadóbbaknak kellett lenniük.

A gyermek és felnőtt életvilág bizonyos fokú elkülönítésére utalt az a tény, hogy a gyermekeknek nem volt szabad közbeszólni a felnőttek beszélgetésébe, s bizonyos korig hallgatni sem volt szabad. Az étkezőasztalnál sem foglalhattak helyet, míg valamire való munkaerőnek nem számítottak (először általában 12–14 éves kor körül ehettek asztalnál), s Markos Gyöngyi Makó-vonatkozású gyermekkor-néprajzi tanulmánya szerint a „kisgyermeket vásárba nem vitték. A vásárból a szülők vásárfiával kedveskedtek gyermeküknek (apró szemű cukorka, mézeskalács, kis faló vagy kiskocsi)”. (Markos 1995, 80) Móricz Zsigmond önéletrajzából tudjuk, hogy a kis Móricznak egy ízben könyvet, kistestvérének, Pistának falovat hoztak az újlaki vásárról. (Móricz 2014, 192) Azonban – miképp azt Bodovics Éva is megállapítja – iskoláskorban már a közösségi életből is nagyobb részt vesz ki a gyermek, nemcsak a munkából. Részt vesznek nemcsak a vásárokon, de a szórakozási alkalmakon és a közösségi játékokon is. (Bodovics 2011, 11) Kezdenek tehát a felnőttekhez hasonlóan értékessé válni.

A felnőttek gyermekkel szembeni viselkedését leginkább szépirodalmi példák mutatják. Móricz Zsigmond emlékezése szerint 4 éves korában környezete valósággal ünnepelte őt. „Ha egy új ruhát adtak rám, megfogdosták a lányok, tapogatták, s engem is benne, hogy az milyen szép, milyen gyönyörű, ilyen gyönyörű ruhája a faluban senkinek sincs, csapkodták a kezüket és sikoltoztak a kacagástól, ahogy mutogattam magam, csipogás, ölbe kaptak, összecsókoltak, és futottak velem ész nélkül, s én kéjesen szédültem a karjukon.” (Móricz 2014, 101) Egy ízben ünnepkor katonának öltöztették, csápolta a kis kardjával és szavalt, a falu pedig – militarista érzelműsége okán – hallatlanul örült a gyermek mutatványainak. (Móricz 2014, 103) S mindaz a hódolat, amit mutattak iránta, valójában, mint írja, édesapja tekintélyének szólt, (Móricz 2014, 124) de a kis Móricz akkor még ezt nem tudhatta, s rendkívülinek, kiválónak érezte magát, s valósággal úszott a dicsőítés okozta mámorban. (Móricz 2014, 103) Ez a kiemelt példa is mutatja, hogy a gyerek iránt nagyobb érdeklődést tanúsítanak, ha kivételes presztízszt élvező család sarjáról van szó.

Említettük, hogy faluhelyen szinte az egész közösség nevelte a gyermeket, a család, a korcsoport és a faluközösség egyaránt jelentős nevelő hatást fejtett ki. A gyerekek és fiatalok ezeken a fórumokon szerezhették meg a munkavégzés-

hez nélkülözhetetlen ismereteket és készségeket, illetve a társas érintkezési formulákat is játéktevékenységeken, népszokásokon és más cselekvési formákon keresztül sajátíthatták el. Ezért beszélhetünk itt „belenevelődésről”, hiszen kulcsmozzanat a tagolatlanság („mindenki nevel”), illetve a közösség egészébe való belévetettség. Lényegét tekintve „zárt, a paraszti életforma újra-megélésére felkészítő, s ehhez képest gazdaságos nevelési gyakorlat” ez, mely „társadalmilag adott keretek között [...] a szükséges elvárásokat közvetítette a fiataloknak, magatartásukba építve a közösség normarendszerét; ugyanakkor elzárta előttük az egyéni kiteljesedés lehetőségét, a választás – társadalmilag sem biztosított – útjait”. (*Magyar Néprajzi Lexikon* 1977–1982; ld. még: Kresz 1949)

Nevelési értékek és célok a hagyományos paraszti közösségekben

A gyermekben a családon belül fejlődnek ki a társadalmi ítéletalkotás azon motívumai, amelyek később egyre érettebb és differenciáltabb formában egészen beépülnek a személyiségbe, hogy végül belsővé vált értékként orientálják, vezéreljék, szabályozzák társas megnyilvánulásait. A közösségre való ráhangolódás az egyszerű szervezési formákban élő, archaikus paraszti társadalmakban öltött igazán határozott formákat. Ez meghatározóan a nagycsaládnak volt köszönhető, annak társas viszonylatain keresztül a gyermek biztonságga beletanulhatott a közösségi élet szokásaiba és hagyományaiba, (Vasas 1993, 11) hiszen azokban – a mikro-világ szintjén – a falusi közösség normái, erkölcei, ideáljai képződtek le. A „kicsi” eleinte utánozza, lemásolja nagyszülei, szülei és testvérei viselkedési sémáit, aztán az eltanult megnyilvánulási formák mögött húzódó értékeket is próbálgatja, majd belsővé teszi. A gyermek így egyre erősebb szálakkal fűződik ahhoz a közösséghez, amelyben élnie adatott.

A nagycsaládok ugyan a nyomor, az összezsúfoltság és elmaradottság színterei voltak, ám egyben kitűnő iskolái lettek „a szociális magatartásformák elsajátításának, a rokoni szolidaritás kialakításának és a közösségi ráhangoltság elsajátításának”. (Vasas 1993, 13) A gyermeknek itt a közös étkezések, illetve az együtt végzett munka alkalmával módja volt megtanulnia, „hogy ő csak egyik tagja a közösségnek, amelyben a köz vagy társai javára sokszor le is kell mondania egyéni vágyairól és elképzeléseiről, s mindenekelőtt a közérdeket kell szem előtt tartania”. (Vasas 1993, 15) Faluhelyen tehát az altruizmus etikáját már egészen kicsi korban kikényszerítették a szűkös anyagi körülmények, így

mindannak forrása, ami összhangot és „jóságot” eredményezett a család, azon keresztül a közösség testében, a beletörődés és takarékoskodás szelleme volt. Ezt erősítette a minden egyéni vágyat és törekvést felülíró, végtelen robot morálja, mely az egyént visszavonhatatlanul beépítette a közösségbe, a közösséget pedig a természet kérdések és kétkedések nélküli, kérlelhetetlen rendjébe.

A paraszti nevelés (belenevelődés) során érvényesülő értékrend homogén volt, ellentmondásmentes és áttekinthető, ennél fogva a paraszti szocializációt afféle makacs „egytörvényűség” kísérte, szemben a városi szocializációt jellemző ellentmondások sokaságával. (Katona 2001, 37) E paraszti közösség és falusi táj a gyermek számára *egy egész* világként realizálódott. Jól tudott benne tájékozódni, s mindent értett, amit maga körül észlelt, mert nem voltak olyan összefüggések, amelyek meghaladták felfogóképességét. A falusi élet lassú tempója miatt a gyermek mélyebb élményeket kapott, amelyek egész lelkivilágát megragadták, (Erdei 1938, 195–196; 198–199) elméjét pedig nem feszítették különösebb mértékben disszonanciák, mivel faluhelyen – különösen szegényparaszti körökben – egy volt az erkölcs, és ez a szakadatlan munkavégzés morálja volt.

A nevelési célokat illetően jelentős különbség van a polgári és paraszti nevelés között. Míg a városi családok arra törekedtek, hogy a gyermek kiváljék a közösségből, legyen „különb”, bármilyen társadalmi rétegből is való, addig faluhelyen az volt a cél, hogy a gyermek minél tökéletesebben beilleszkedjen a közösségbe, a „kiválóság”, az „urizálás”, az oktatás útján történő feltörekvés vágya pedig már-már vétekeknek számított. (Kresz 1949, 64) Faluhelyen, különösen szegényparaszti körben, mindenekelőtt a megmaradás volt a cél, s ennek eszköze a rutincselekedetekben ragadható meg. Ezért a gyermeknek nem volt szabad többet akarnia, mint beletanulni a vég nélkül ismétlődő hétköznapi munkatevékenységekbe. (Katona 2001, 48)

Vallásos nevelésükre nagy gondot fordítottak, korán megtanították őket imádkozni, (Laczkovits 1980, 258) kötelező volt a templomba járás és az istentiszteleteken való részvétel. (Laczkovits 1980, 259) Bálint Sándor szavaival: „a klasszikus paraszttársadalomban a parasztember egész élete Isten színe előtt zajlott le”. (Idézi: Laczkovits 1980, 258) Rendkívül fontos nevelési cél volt a családból örökölt értékrend átszármaztatása a következő generációra, ennél fogva – Bábosik István kategóriáját alkalmazva – a paraszti nevelés gyakorlata a nevelés céltételezését tekintve a *normatív nevelési koncepciók* sorába illeszkedik, hiszen az örökérvényűnek tekintett értékek átszármaztatására irányul. (Bábosik 1997, 43–62) Ez – az erkölcsi fejlődésen és a társadalomba való beil-

leszkesedés mozzanatán túl – implicit módon magában foglalta a transzcendens tartomány irányába való haladást is.

Igaz ugyan, hogy a szülőknek határozott elképzelésük volt arról, hogy gyermekük milyen felnőtté váljon, „nevelési stratégiájukat” mégis véletlenszerűség, ellentétesség, szeszélyesség és szélsőségeség jellemezte (pl. gyakran következetlenül bántak a fegyelmezés – s azon belül a testi fenyíték – különböző eszközeivel is). A nevelés célját minden ízében a közösségi értékeknek rendelték alá: azt akarták, hogy gyermekükből „jó gazdaember” váljék, továbbá legyen „szorgalmas” és „meg tudja állni a lábán”. Fontos volt az őszinteség, az edzettség, a kitartás, az egyszerű észűség és a vallásosság. (Bodovics 2011, 9)

Az is a paraszti nevelés gyakorlata mögött meghúzódó értékrendet jelzi, hogy a felnőttek a kisebb gyermekeket gyakran bíztatták táncolásra és dalolásra (különösen a leánygyermekeket), verselésre, fütyülésre. Utóbbi képesség fiúk esetében különösen nagy büszkeségnek számított, lányoknál azonban szégyennek. A felnőttek bármikor megszólíthatták az utcán a gyermeket és érdeklődhettek felőle: megkérdezhették a nevét, illetve azt, hogy hány testvére van. Így próbálták kitapogatni bátorságát, beszédességét, életrevalóságát és elevenességét, ugyanis ezek a tulajdonságok faluhelyen szintén roppant fontos értékeknek számítottak. De nem volt szabad beleszólniuk a felnőttek beszélgetésébe, mert az tiszteletlenségnek számított. A gyermeknek hallgatnia kellett és szót fogadnia – ez is hozzátartozott a gyermekekkel szembeni elvárások íratlan rendszeréhez. (Markos 1995, 79) Ezek az elvárások mind a gyermekképet fémjelzik, hiszen ezek alapján körvonalazható, hogy miképp látta a felnőtt az ideális gyermeket, miképp jelent meg eszményeiben a gyermek.

A gyermekkor témája az alföldi festészetben

Az alföldi művészek életművében irányadó törekvés lett a már Courbet programjából jól ismert elképzelés, mi szerint a parasztnak és az „egyszerű embereknek” ugyanazt a méltóságot és nagyságot kell megadni, ami korábban csak az isteneknek és a mitológiai alakoknak adatott meg. (Courbet 1979, 161–162) Ez a felfogás olykor a paraszthalakok felmagasztalásához vezetett (pl. Millet vagy Breton munkásságában, ám összességében megindította a kritikai realizmus és a naturalizmus tendenciáit, melyek fő célja az volt, hogy felhívják a közönség figyelmét a legnagyobb nélkülözések közepette élő emberek és családok kö-

rülményeire, illetve a társadalmi igazságtalanságokra. A fő különbség, hogy míg a realisták (pl. Courbet, Daumier) nagyobb összefüggésekre koncentráltak, addig a naturalisták műveikkel a szegény emberek életének egy-egy kiragadott töredékeinek megelevenítését tartották mintaszerűnek (pl. Jules-Bastien Lepage), sokat tanulva a *plein air* szemléletéből. (Czine 1979, 10; 14–15)

A szegények kerültek tehát a művészi figyelem középpontjába, s ekképp a szegényparaszti élet témájának fölértékelődése mellett más megvilágításba került a gyermekábrázolás is. Ugyan a gyermekeket korábban is szívesen örökítették meg a művészek, ám őket többnyire a hatalomgyakorlás törekvéseivel szoros összefüggésben, meghatározott gondolati rekonstrukciók tükrében ábrázolták. Alakjaikat a társadalom elvárásai formálták, ezért többnyire e műveknél alkalmazható a „kicsinyített felnőtt-konstrukció” gyermekkor-történeti kategóriája. Ezzel szemben a realizmus alkotói a szegénység témája felől közelítettek a gyermekkor témája felé, de mivel itt már hangsúlyosabban koncentráltak a gyermekeket övező társadalmi valóság „antropológiai” szempontjaira (pl. antropológiai tér, rítusok, rutincselekvések), egyre inkább előtérbe kerültek a gyermeki valóság szempontjai is. Azok megjelenítése, érzékeltetése azonban csak a naturalizmus, majd az impresszionizmus alkotóinál lett már-már önmagáért való tendencia, ami azt jelenti, hogy a festészetben ekkortól vált a gyermek (vagy inkább még csak a gyermek látványa?) szinte önértékké.

Az alföldi festőművészek életművében szintén határozottan megfigyelhető a paraszti lét problematikája felé irányuló figyelem fokozódása. Vásznaikon megelevenítették a paraszti élet kíméletlen rendjét és nyomorúságait, s ez a „*plebejikus szemlélet*” (Egri 1989, 5) hatotta át gyermekábrázolásukat is. Még a gyermek-tárgyú képeken sem „a boldog, bájos gyermekkor” elevenítették meg – amint azt Peske Géza bodajki gyermekfestő jelenetein (*Keménydió, Kutyával játszó fiú, Kisfiú kutyával, Kislány kutyával*) láthatjuk (NKÖEÖK, 2007) –, inkább a paraszti élet alázatos, szótalan rendjét tükrözték. Anatómiai-fizionómiai értelemben gyermekeket látunk ugyan, jellegzetesen gyermeki élethelyzetek ritkán kerülnek ábrázolásra. Többnyire komoly, szemérmes, visszafogott leánygyermekek és – bár csak részben! – engedelmes, szófogadó fiúcskák jelennek meg paraszti öltözékben, ekképp fejezve ki a falusi élet nehéz rendjét.

A gyermek közösségben való megjelenítésére, a századfordulós alföldi festészetet tanulmányozva, számos példát találunk. A gyermek vásári és ünnepi jelenetek, illetve az élet fordulópontjait jelző események résztvevőiként jelenik meg. Ilyen ábrázolásokat elsősorban Deák-Ébner Lajostól és Bihari Sándortól

ismerünk, akik epikai beszédességgel jelenítették meg a paraszti élet mozzanatait, leíró egyszerűséggel és hitelességgel beszélve el a mellékesnek tűnő részleteket is. E vásznanon a gyermek szociális kontextusban jelenik meg, ezáltal képet kaphatunk a felnőtt környezet és a gyermek kapcsolatáról is – arról, hogyan közeledtek felé, milyen szerepet töltött be a közösség életében. Minderre elsősorban a gyermekalak kompozícióban betöltött szerepe alapján tudunk válaszolni. Alább példaként Deák-Ébner Lajos néhány olyan ábrázolásáról írunk, ahol a gyermek közösségi kontextusban jelenik meg.

Deák-Ébner Lajos (1850–1934) festészete

Az alföldi iskola mesterei a klasszikus modernség tanulságain iskoláztak, ám jellegzetesen magyar művészetet teremtettek. Az Alföldet a művészet számára mégsem magyar festők fedezték föl, hanem egy osztrák úttörő, a Szolnokot gyakran járt August Pettenkofen (1822–1889). Novellisztikus festményein a szentháromság-szobor körüli vásári forgatagtól a cigányélet-jelenetekig, a pipázó paraszttól a ruhatisztogatóig mindent megelevenített a magyar pusztából, modelljei azonban még inkább afféle egzotikumoknak tűnnek. (Végvári 1952, 12) A század közepétől Szolnokon polgárjogot nyertek a kisméretű, tájban elhelyezett alakokat ábrázoló, derűs színekkel, szentimentális, eszményített előadásban megfestett csattanós történetek, amelyeken a paraszti élet szépségét, lovagiasságát, egészségét dicsérték, s ezzel az uralkodó közízlést szolgálták ki. (Végvári 1952, 22–23) A szolnoki népeletet emberi mélységgel és dokumentatív hűséggel majd csak a tanulmányútjáról visszatérő Deák-Ébner Lajos és Bihari Sándor vitték először vászonra.

Deák-Ébner Lajost sokáig kizárólag a magyar népeletből vett témák foglalkoztatták, azonban képeit soha nem anekdota-szerűen festette, sokkal inkább jellemezte az objektív leírás. Művészettelfogására eleinte jelentős hatást gyakorolt Courbet, illetve a müncheni iskola a maga barnás tónusaival, majd később ezt némileg felülírta Bastien-Lepage finom naturalizmusának (illetve a plein air és az impresszionizmus) hatása. Tartósan hatott rá a babrizoni iskola (Jules Breton és Millet) is (ld. Rózsaffy 1907; Végvári 1950, 111–120) Millet művészetét Barbizonban közvetlen közléről is megismerte; Végvári Lajos szerint ez látszik is vásznain, különösen a *Hazatérő aratók* (1881) című festményen, melyen az emberalakok mintegy beleszerveződnek a tájba, összefonódnak a természet-

tel. Breton-hatást sejtet az „olvadékony színezés” és a „lágyság” Deák-Ébner *Húsvéti körmenet* című festményén, mely rokona a francia festő *Búzaszentelés* című képeznek. (Rózsaffy 1907) Végvári Lajos a XVII. századi holland festészettel való párhuzamot hangsúlyozza, mivel a festő leginkább az élet eleveenségét próbálta kifejezésre juttatni, az események sokaságát kívánta vászonra vinni, „állandóan mozgásra kényszerítvén a szemet. Fő alakjai viszonylagos nyugalma ellenére így foglalja magába művészete az élet mozgását, áradását. Ezzel a sajátosságával különbözik a francia barbizoni festőktől, akik emelkedettebbek ugyan nála, de alakjaik passzívnak tűnnek, az élet mintegy letompítva, poétikus fátyolon keresztül jelenik meg náluk”. (Végvári 1950, 116)

Már 1874–75-ben meglehetősen közel került a szolnoki népélet élményvilágához, s megszabadulva „a müncheni zsáner anekdotizmusától, erősen rajzos-kontúros stílusától”, (Egri 1977, 26) a közvetlenül tapasztalt valóságtól ihletetten festett. Szolnokra Pettenkofen híre vonzotta, és e vidék döntő hatást gyakorolt festészetére. Pettenkofen tanácsokkal látta el, hogyan közelítsen a piaci élet sokrétű valóságához, ám az utak hamar elváltak: az ő epigrammatikus műveikhez képest Deák-Ébner munkái epikai részletességgel beszélnek el még a mellékesnek tűnőt is – képei nemritkán pillanatfelvételi hatást gyakorolnak. (Oelmacher 1970, 7–8) Műveit Végvári Lajos – mint a *Szabad Művészet* szerzője – éppen azok mozgalmassága, eseménydús volta miatt a „holland realizmus” prózai jellegű festészetével (XVII. század) rokonította, s szembeállította a barbizoni iskola „poétikusnak” címkézett festészetével. (Végvári 1950, 111–120; Bálint 1918)

Deák-Ébner képeinek bőbeszédűsége és epikai jellege a pontos rajzosságnak és a színezésbeli összhangnak köszönhető. Ezzel szemben Pettenkofen kisméretű kompozíciói nélkülöznek minden akciót, csupán a leglényegesebb mozzanatokat jelenítik meg. Míg mestere mintegy egzotikumként festette a népet, addig Deák-Ébner, ha merőben leíró jelleggel és szenvtelenül is, de sokkal természetesebben fogalmazta meg a népélet különböző vonásait. (Rózsaffy 1907) Ennek fő oka az volt, hogy ő nem a jellegzetest, hanem a jellemzőt, a mindennapit emelte ki a paraszti életből, a szociográfiai értelemben vett tipikust hangsúlyozta, s nem annyira az etnográfiai érdekességeket. Legismertebb képei (*Hazatérő aratók*, *Vadmályvák útja*, *Vízfordó lány*, *A Zagyva partján*, *Szalmakazlak*) arról adnak számot, hogy egyre inkább felfedezi a kemény sorsú falusi embert, s nem csak típusokat és tipikust lát már a népi életben. (Oelmacher 1970, 7–8)

Képeinek némileg derűs életszemlélete azonban olyan hatást kelt, mintha a festő kívül maradt volna témáján, a parasztember élményvilágán, mintha nem

sikerült volna átéreznie a néplélek indulatát. Viszont Deák-Ébner többnyire azt ábrázolta a falusi életből, aminek megjelenítése valóban kevés okot adhatott a paraszti élet nyomorúságának hangsúlyozására, azt, ami a leginkább megfelelt „derült és mindvégig optimisztikus kedélyvilágának”. (Rózsaffy 1907) Egyik legjellemzőbb témája a vásár volt (*Baromfivásár, Cserépvásár, Dinnyevásár, Laci-konyha, Vásári baleset*), de más jelenetei (*Nászmenet, Esküvői menet*, 1888) esetében sem volt feltétlenül indokolt a néplélek mélyén dúló pesszimizmus kifejezése. Ezért nincs okunk Deák-Ébner piktúráját felszínesnek vagy hiteltelennek nevezni, mint ahogy azt például Möbius Izabella teszi. Möbius szerint Szolnok művészetellenes miliőt jelentett a festő számára, ugyanis ide kerülve „munkásságában nagy szakadást, irányváltotatást, elvfeledést észlelhetünk, amely majdnem tisztán elválasztja párisi korszakának alkotásait itthoni műveitől”. (Möbius 1940) Véleménye szerint az „itthoni légkörben [...] fiatalos lelkesedése lassan lelohadt, egyre jobban a közönség és a Múcsarnok ízlése szerint fest, s nem hallgat művészi ösztönére”. (Möbius, 1940)

Deák-Ébner munkássága fontos alapokat nyújtott a szolnoki művészet számára, s ő irányította Szolnokra Bihari Sándort, aki később Fényes Adolf „tanítója” lett. „E három mester mintegy stafétában vette át egymástól az Alföld szeretetét, a folyók, a tanyák, a magas égbolt, fű és fa s nem utolsósorban az ember változatos, gazdag, sokoldalú, rokon és mégis más ábrázolásának a magyar művészetben oly fontos, korszakos feladatát”. (Oelmacher 1970, 7–8)

Piactéri jelenetek az életműben (ún. „vásár-tematika”)

A szolnoki népelet felfedezése önmagában is feledhetetlen érdeme Deák-Ébner festészetének, ráadásul hűvös, objektív-leíró festői alkattal, mindenféle akadémikus preconcepciótól mentesen volt képes megörökíteni a falusi életből mindazt, amit már a holland aranykor zsánerfestői is megörökítésre méltónak tartottak. Epikai részletezésre törekvő, eseménydús képei már-már szociográfiai hűséggel igyekeznek rögzíteni a parasztfigurák gesztusait és az antropológiai tér különböző elemeit (ruházatot, tárgyi-fizikai környezetet, a kultúrtáj motívumait).

Baromfivásár (1885). Deák-Ébner gyakran festette meg a szolnoki piactér eseményeit. Életműve jelentős tartományát képezik a piactéri (gyakran „vásár-témájúnak” mondott) festmények. Ide tartozik a *Baromfivásár* (137x97 cm) című

kép is (*Magyar Nemzeti Galéria*). A festmény a maga idejében kis aranyérmet nyert Münchenben. Amikor Rózsaffy Dezső írt róla a *Művészet* hasábjain (1907), dr. Kohner Adolf tulajdonában állt, Budapesten. A mű a sokalakos vásári zsánerjelenetek közé tartozik, melyek mindenekelőtt beszélőkedvükkel, dokumentatív hűségükkel, bensőségességükkel és – miként Rózsaffy fogalmazott – „optimisztikus kedélyvilágukkal” hatnak a szemlélőre. A *Baromfivásár* a szolnoki vásártér életébe enged bepillantást, hiteles jellemrajzot adva a parasztasszonyokról. A derűs életszemléletet tükröző mű minden részletét (a „csendéleti részleteket”, a „földön sorakozó szárnyas-jószágot” és a főalakokat) azonos hangsúllyal festette meg alkotója. (Rózsaffy, 1907).

A népi életképekhez sorolható festmény mozgalmas piaci jelenetének középterében folyik az alkudozás. Itt három ülő parasztasszonyt látunk, s velük szemben egy édesanyát leánygyermekével. A háttér szegényes házai vezetnek a falu messzeségébe, fölfedeztetve a falusi lét csendjét és szikár rendjét, s talán a paraszti létállapot mélyén húzódó elszigeteltség-élményt. A házak, az alakok mögött az égbolt olvadékony színei némi optimizmust sugallnak, a házak mögül kimagasodó fa pedig jelzi a természet dicsőségét, illetve utal az ember és a természet összetartozására, a parasztember reflektálatlan természetszemléletére. (ld. Tomori 2004, 197) A sárga főköttös asszony széles gesztusokkal, magabiztosan jelzi szándékát. Csípőre tett keze határozottságot, tettekkészséget, kirobbanó energiát sejtet, (Pease és Pease 2013, 222) utalva a derék asszonyi jellemre, másiktól kinyújtott s egyúttal ökökbe szorított keze pedig az alkudozás lendületét, az elszántságot jelzi. Kissé dacosan fölemelt álla állhatatosságra utal; e gesztussal az asszony mintegy megnöveli testmagasságát, (Pease és Pease 2013, 217) ezzel jelezve törekvését arra, hogy az alkuból győztesen, nyereséggel jöjjön ki.

Az asszony mellett kislánya látható, aki kis kosárkát fog össze két kezében; ez a gesztus voltaképpen az ábrázolt alak visszafogottságát jelzi. A kislány kissé bizonytalanul, szóftalanul álldogál, testtartása szemérmességet sejtet; így módon a „fegyelmezett, szégyenlős leánygyermek” képe érződik át. Erre utal a ruházat és a haj „rendes állapota” is, melyek, mint tudjuk, az első antropológiai tér fontos elemei. A lányka félrehajtott feje jelzi az érdeklődést, (Pease és Pease 2013, 218–219), a nyitottságot a látottak megfigyelésére, eltanulására. A jelenet gyermekkoréprajzi vonatkozása éppen abban áll, hogy e mű bemutatja, miként lesi el a kislány anyjától az alkudozás módját; ez a tanulási folyamat identitásképződésének homlokterében áll, ezért nagy jelentősége van a parasztasszonyi létbe való belenevelődés, a paraszti szocializáció szempontjából. Érde-

mes megjegyezni, hogy a vásáron csak az iskoláskorú gyermekek vehettek részt, a „kicsik” még nem, hiszen ők még nem képesek beletanulni a vásárlás fortélyaiiba. A kislány körül sorakozó libák és tyúkok mintegy a paraszti lét motívumrendszeréhez kötik a leánygyermek alakját. Ezek az állatalakok a leányalak attribútumaiként értelmezhetők, jelzik identitását. Mivel a fias tyúkok a bő termékenységet is jelképezik, talán előreutalnak az asszonyi ideálra; ily módon mintegy a kép jelenébe szervezve láthatjuk a leánygyermek jövőjét, némiképp a fogalmi ábrázolás mintájára.

Rózsaffy a „lefordított kosáron ülő” kofát, aki „portékáját kínálja”, mozdulatai okán „heroinához”, hősnőhöz hasonlítja, aki „nem annyira piaci hölgy, mint inkább szoknyát öltött génius”. (Rózsaffy 1907) A szerző ezzel a megfogalmazással kívánt érvényt adni a képen annak a courbet-i törekvésnek, mely szerint a paraszthalakoknak ugyanazt a méltóságot, „erőt és jelleget” kell megadni, mint az antik mitológiák hőszainak, (ld. de Micheli 1969, 13) s ezzel az interpretációval a szerző a művet hozzákapcsolja a millet-i hagyományhoz is. (ld. *Angelus*, 1849; *Kalászszedők*, 1857) Ha Rózsaffy túlzónak és egyoldalúnak ható jellemzését a korabeli művészeti író elfogultságának eredményének tulajdonítjuk is, a képen található asszonyalakok széles gesztusait, illetve a kompozícióban hangsúlyosan elrendezett alakjaikat tekintve azt mindenestre elmondhatjuk, hogy a festő olyannak festette meg parasztfiguráit, amilyennek látta őket: erősnek, dolgoznak, kedélyesnek és törhetetlennek. Úgy találjuk, hogy a képen érvényesült az a courbet-i törekvés is, mi szerint a művésznek ki kell fejeznie azokat az erkölcsi és szellemi hatóerőket, amelyek korszakát és társadalmi környezetét jellemzik. (ld. Courbet 1979, 162) A parasztélet efféle megközelítésmódja a realizmus örökségének ikonográfiai értelemben, illetve a tematikai kánon alakulásának szempontjából vett továbbélésére utal, hiszen a realisták tették lehetővé a parasztoknak a maguk méltóságában történő ábrázolását; Bruegel korában például még legfeljebb szatirikus hangnemmel elevenítették meg a parasztok életét. (ld. Endrődy Nagy 2010, 140–141) Ám a képet stílusjegyei okán nem tekinthetjük realistának, hiszen szó sincs itt Munkácsy Mihály drámai látásmódjáról, komor tónusairól, sokkal inkább a „világos festés” technikája az uralkodó.

Lacikonyha (é. n.). A kép a szabad ég alatt működő piaci kifőző helyen ábrázol két asszonyt és egy leánygyermeket, beszélgetés és ivás közben. A lány élénken beszélget a vele szemben ülő nővel, s jól derülnek mindketten. A mosoly

itt a kölcsönös megértés jele: érti már a felnőttek világát, képes előttük fesztelesen kifejezni érzéseit. Tehát a leánygyermek nem alárendelt szerepben van, inkább partneri viszonyban, ám karba tett kezei jelzik: a hallgatóság szerepét vállalja. Ő ugyanis még „keveset tud” a falu életéről, s szüksége van a hallott történetekre, már csak azért is, hogy beletanuljon, hogyan lehet pletykát mondani az asszonyok között. Deák-Ébner itt nem a „visszafogott, hallgató leánygyermek” képét hangsúlyozza, több piaci jelenetén, amelyeken ráadásul – e képpel szemben – a gyermek mintegy mellékszereplőként jelenik meg. A jelenet rendkívül derűs létezészempléttel tükröz, s ez elsősorban a bretoni hatást mutató lágy és olvatag színeknek köszönhető. (Rózsaffy 1907)

Vásári baleset (1888–89). A mű összetett jelenetet ábrázol. A képet az európai zsánerfestészet legkiemelkedőbb darabjai közé soroló Rózsaffy így ír róla: „Egy parasztfogat lovai (egy pej meg egy szürke) hirtelen megbokrosodtak s magukkal rántva a szekeret, száguldanak a népes piac felé. / Hirtelenül ijedelem fog el mindenkit. Asszonyok halálos aggodalommal eltelve felkapják gyermeküket s menekülnek, egy lányka szinte repülve iramodik. Legelől parasztfiú rohan, bal karját ösztönszerűleg nyújtja, hogy véletlen esésben testének súlyát ellensúlyozza.” (Rózsaffy 1907) Rendkívül mozgalmas és részletekben gazdag jelenetet látunk, egy parasztfiú ijedelmét elevenítve meg. A gyermek elhelyezkedése hangsúlyos, előtérbe nyúló alakja révén válik igazán érzékelhetővé a bonyodalom. A tárgyi-fizikai környezet és a ruházat (első antropológiai tér) egyértelműen jelzi szegényparaszti voltát, és mozdulatainak lendülete ellensúlyozza a környező felnőttek mozdulatlanságát. A gyermek perspektívájából látjuk a balesetet. Deák-Ébner a sablonos akadémiai beállítás helyett az élet elevenességét próbálta kifejezésre juttatni. A mozgalmasságra törekvés érvényesült az olyan csendéleti elemekben is, mint amilyen a „feldöntött szék” és „leterített suba”, (Rózsaffy 1907) nemcsak részletekben gazdaggá, de hitelessé is téve a jelenetet. Pettenkoffenhez képest e munkája sokrétűbb, s szerencsésen be tudta kapcsolni a kép egészébe a mellékesnek tűnő részleteket is. Épp emiatt emlékeztet e mű a 18. századi holland zsánerfestők (pl. Adriaen van Ostade, Adriaen Brouwer vagy David Teniers; ld. Bode 2007, 106–112) képeire, hiszen a művész hozzájuk hasonlóan egyszerre rengeteg részletet tudott megjeleníteni a képen anélkül, hogy bármi is funkcióját vesztené. Az események sokasága a szemet állandó mozgásra készíti, így érzékeltetve a szemlélővel az élet szüntelen mozgását, áramlását. (Vö. Végvári 1952, 116) A szakadatlan változás látszatát erősítik a forma-

nyelvi megoldások is – s a „minden mozog, minden változik” (vö. Sérullaz et al. 1978) elve a plein air és az impresszionizmus szemléletében eleve benne rejtett.

Cserépvásár (1880). A festő „derült és mindvégig optimisztikus kedélyvilága” (Rózsaffy 1907) tükröződik itt is. Az elő- és középtér határán látunk egy földön ülő gyereket, aki a piaci forgatagban szemlélődik. Körülötte vastag derekú, sokszoknyás, fejkendőss asszonyok, s mintha az egyik, vele szemben, megszólítaná őt. Érződik a fiú közösségbe tagoltsága, annak ellenére, hogy egymagában üldögél. Ő az, a gyerek, aki a maga szemlélődő, lírai attitűdjével sok mindent képes nyitottan befogadni a közösség életéből, amit a felnőtt környezet már normákon, erkölcsi ítéleteken keresztül lát. A képtér hangsúlyos része az út is: ez a gyermek életútjaként is értelmezhető, mely a lármás tömegbe vezet. Az előtérben heverő fazekas termékek, korsók szintén képesek érzékeltetni valamit ebből az „emberzörejből”. A nyitott ablakok megjelenítik a belső és a külső (közösségi) világ, az individuum és a közösség közötti közvetlen kapcsolatot, átjárhatóságot. A gyermek felé közelítő korsóvivő lány a falusi leányideált testesíti meg, a fiúval szemben álló asszonyalak pedig az autoritást, közvetítve nekünk a felnőtt részéről érkező figyelmet és ellenőrzést. Végül a háttérben a házfalnál látunk egy asszonyt egy ölben tartott fiúgyermeket is; anyja mintha beszélne hozzá, mintha éppen beszélni tanítgatná őt.

Zöldsv vásár (1904 k.). Deák-Ébner Lajos sok vásári jelenetet festett, sátrakkal, lovas szekerekkel, parasztházakkal, templomtoronnyal a háttérben. A *Zöldsv vásár* című olajképet 1905/1906-ban állították ki a Múcsarnok Téli Kiállításán. A festményen egy mozgás közben ábrázolt kislányt, illetve egy guggoló, káposzták közt válogató kisleányt is látunk, ruházatuk és gesztusaik (első antropológiai tér) egyértelműen elárulják a társadalmi nemek különbségét. A vásári forgatagban már-már egymásba olvadnak az emberfűrtök, ám ebben az „emberzörejben” tanul bele a gyermek az élet dolgaiba, mint amilyen például a vásárlás fortélyai vagy az alkudozás. A sárga fejkendőss édesanya kimagasodó alakja mintegy sejteti az oltalmazó anyai attitűdöt, hiszen úgy gyűlnek köré gyermekei, mint a libák anyjuk köré. Fontos eleme a képnek a háttérben látható templomtorony is, mely mintegy a földi és az égi tartomány közötti összeköttetést szimbolizálja, ráirányítva a figyelmet arra, hogy a falusi emberek életében közösségszervező szerepet játszott a hit és a vallásgyakorlás. Gyermekkor-történeti vonatkozása miatt ki kell még emelnünk, hogy a képen egyértelműen „mellékszereplőnek”

tűnik a gyerek, aki mintegy pusztán asszisztál a „felnőttek dolgához”. E megjelenítésen – szemben a *Lacikonyha* és a *Cserépvásár* című festményekkel – a leánygyermek alakjában a meghatározatlanság ölt testet, ám érezhető: anyja mellett csakhamar beletanul majd az asszonyok dolgába.

Cserépvásár/Piaci jelenet (é. n.). A falemezre készült olajfestményen (51x70 cm) rendkívül meghatározónak érezzük a világoskék ruhás, fejkendős édesanya kimagasodó alakját. Mellette áll rózsaszín ruhás kislánya, fedetlen fővel, mely egyértelműen utal arra, hogy ő még távol van a felnőtt, paraszti élet rendjétől. A háttérben hajlított gerendás parasztházakat látunk, melyek a falusi kultúrtáj (harmadik antropológiai tér) jellemző elemei, az előtérben pedig korsókat, mint a népi kultúra fontos (annak lényegét közvetítő) tárgyi produktumait. A háttérben sárgálló lombosított fa és domb hirdeti a természet hatalmát; a kompozíciós megoldásoknak köszönhetően úgy érezzük, hogy az emberalakok egészen beleszerveződnek a természetbe, kifejezésre juttatva ily módon a parasztember természethez való viszonyát. Ezt a szemléletet rendkívül hűen fogalmazta meg Tomori Viola, aki szerint a falu embere öntudatlanul, reflektálatlanul szemlélte a természetet, mintegy összeforrt vele. „Nem szemléli, hanem él benne, s munkáján keresztül ezer apró szál fűzi hozzá.” (Tomori 2004, 197) Erdei Ferenc így írt erről: „Parasztnak a természet nem táj: nem kívülről nézi, nem gyönyörködik benne, de nem is támad föl a vágya, hogy leigázza. Parasztnak csak egy tája van, amelybe beleszületett s amihez úgy hozzánőtt, hogy nem is tud róla.” (Erdi 1938, 18) Ennek az életszemléletnek a kifejezésre juttatására törekedett Deák-Ébner számos más művén is. Jó példa erre a más művekhez képest mérsékelt koloritú *Szolnoki cserépvásár* című kép is. Itt (szó szerint) „szoknyarángató” kislányt látunk, aki talán mutatni szeretne valamit anyjának. Látszik, hogy ő nem a vásárra koncentrál, inkább egy távolban zajló esemény köti le a figyelmét. Lényéből ezért – szemben a leánygyermek ábrázolásával – érződik, van helye a gyermeki kíváncsiságnak.

Anya és gyermeke a vásártéren

Két olyan Deák-Ébner Lajos-festményt ismerünk, mely az anya-gyermek kapcsolat intimitását a közösségi léttel összefüggésbe állítva jeleníti meg. Egyik ilyen munkája a *Kofák* (é. n.), melyen vidám, erős, dolgos nőket látunk terefe-

rélni, munkájuk után, a jól megérdemelt pihenés közben. (Oelmacher 1970, 10) A kék ruhás asszony térdén „kis hitványségba” öltözött gyermek támaszkodik, aki halkán, szelíden viseli magát. Anyjának jól esik „borja” közelsége, szépen „tűri” szoknyájánál a gyermeket, ki fehér ruhácskájával már-már az ártatlanság szimbólumaként jelenik meg. Az asszonyok taglejtései, a fejmozdulatok, a ruhák színei az asszonyi terepere hevét juttatják kifejezésre, ezzel szemben a kisfiú alakja, s az az ösztönös gyengédség, ahogyan anyja magánál tartja, nyugalmat, harmóniát hoz a képbe. A gyermeket szeretet és megértés veszi körül, még ha körülötte az asszonyok tudják is, hogy az nem ért még semmit „az élet rendjéből”, s ezért nem is számít még egészen „embernek”. Ezt az attitűdöt juttatja kifejezésre a tipikus gyermekruha: a gyerekek társadalmilag még nincs jelentős szerepe, ám a szeretet nem elsősorban társadalmi kérdés, sokkal inkább ösztönös meghatározója az ember életének, s ez minden korban állandó. (Vö. Pollock 1998, 176–194)

A paraszti élet hiteles megjelenítését adja a *Lacikonyha* (1904) is. A kisméretű, sokalakos vásári kép segítségével a szolnoki vásártér dolgos, mozgalmas mindennapjaiba tekinthetünk be. A gyermekalakok és a család hangsúlyos szerepet kapnak e részletetekben rendkívül gazdag kompozíción: az anya egy asztalnál ül, combján fehér „kis hitványségba” (Lackovits 1995, 37) öltöztetett gyermeke, ki gyámoltalanul viseli magát. Az asszony bögréből itatja „borját”. Előttük, a földön, szép ruhájában hever egy kislány, talán ő is a széken ülő asszonyé. Az asszony mögött egy kabátos, kalapos férfi látható – ő lehet az apa, aki szemlátomást távolságtartóan, mintegy kívülállóként viseli magát, de az apának a parasztcsalád nevelési gyakorlatában betöltött szerepével, helyével kapcsolatos néprajzi és szépirodalmi leírások ismeretében ez nem meglepő. A család háromszöge szépen szerveződik bele a zsibongó vásári tömeg emberfűrtjébe. Az anya és gyermek alakja a templomtorony függőleges tengelye („világtengely”) mentén rendeződik el, s mint tudjuk, a templomtorony hagyományosan a földi és az égi szféra közötti összeköttetést jeleníti meg, illetve a földitől az isteni felé irányítja a figyelmet. (Pál és Újvári 2001)

A művész az anya-gyermek jelenetet mintegy szakrális mezőben ábrázolta, így az párhuzamba állítható a Madonna-ábrázolás hagyományával. Az anyára és gyermekére fentről egy feketébe öltözött asszony tekint, s a kislány is őket nézi a földről. S rajtuk kívül még több „aktor” figyelme is e „jelenetre” irányul. A gyermeket nem pusztán szülei nevelik, hanem maga a közösség, hiszen annak zörejei és harmóniája kitörölhetetlen nyomot hagynak lelkében.

A falusi gyermek nemcsak szülei gyermeke, de a közösségé is, amelytől impulzusokat kap már e korai életszakaszban. Méltán juthatnak eszünkbe e kép kapcsán Arany János sorai is a *Lacikonyha* (*Vásári kép*) című versből (1850), kifejezve azt a közeget, melyben a gyermek felnőtté érhetett: „*Sistereg a zsír, kolbász, pecsenye, / Éhes gyomornak bűbájos zene. / Sátorban úgy, mint sátoron kívül, / Füstöt vet a bor, a velő hevül, / Az arc kigyullad, van dallás, kacaj, / Szitok, visongás, mindenféle zaj.*”

Összegzés

A tárgyalt ábrázolásokon gyakran látni a „kicsit” afféle „mellékszerepben” vagy éppen „statiszta-szerepben”. A gyermek még sok mindent nem tud az életből, „beavatatlan”, mintegy hiánylény volta domborodik ki. Némelyik ábrázoláson mégis hangsúlyos szerepet kap, sőt, előfordul az is, hogy a gyermeké a kezdeményező szerep, ám a gyermek többnyire legfőlőbb asszisztál az eseményekhez. Szükségletei, igényei, a lénye iránti érdeklődés nem jelenik meg központi elemként – a felnőttek saját dolgukkal vannak elfoglalva. Ám érezhető, hogy a gyermek lényegében a közösséghez tartozik, a megfigyeltek és a megfigyelések nyomán elvégzett tevékenységek révén fokozatosan nő, szerveződik bele a felnőttek életébe. A szülők magukkal viszik a vásárra is, hogy természetes módon tanulhasson bele dolgába, segédkezés és figyelés útján. A multságokon, ünnepeken is részt vesz, hiszen az emberi kapcsolatokba is bele kell tanulnia, föl kell ismernie és gyakorolnia kell a legkülönbözőbb relációkat. Magyarázatra nincs szükség, a gyerek közvetlenül az adott tevékenységek révén tanul meg mindent. Kifejezetten gyermeki tevékenységet – például játéktevékenységet, bandázást – voltaképpen nem (összességében is alig) látunk, hiszen ezeken a festményeken a gyermek mint a „természetes belenevelődés” csöndes, figyelmes alanya jelenik meg. A gyermek tehát keresi helyét a közösségben, s ez minden itt elemzett kép kapcsán elmondható.

IRODALOM

- BÁBOSIK István (1997): *A modern nevelés elmélete*. Telosz Kiadó, Bp.
- BODE, Wilhelm von (2007): *Rembrandt és a XVII. századi holland mesterek*. (Ford. és szerk.: Eisler János). TKK, Debrecen
- BODOVICS Éva: *Gyermekélet és gyermekhalál a paraszti társadalomban*. Zempléni Múzsza 2011/1. 5–19.
- COURBET, Gustave (1979): *Előszó kiállítási katalógushoz*. In: CZINE Mihály (szerk.): *A naturalizmus*. Gondolat, Bp., 161–162.
- CZINE Mihály (1979): *A naturalizmus*. In: Uő. (szerk.): *A naturalizmus*. Gondolat, Bp., 7–157.
- EGRI Mária (1989): *Kosztá József*. Corvina, Bp.
- ERDEI Ferenc (1938): *Parasztok*. Athanaeum, Bp.
- GADAMER, Hans-Georg (1994): *A szép aktualitása*. T-Twins Kiadó, Bp.1994.
- GÉCZI János (2010): *Ikonológia-ikonográfia mint a történeti pedagógia segédtudománya*. In: Uő.: *Sajtó, kép, neveléstörténet – tanulmányok*. Veszprém – Budapest, Iskolakultúra, 203–213.
- JÁVOR Kata (2000): *A magyar paraszti erkölcs és magatartás*. In: SÁRKÁNY Mihály – SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai, Bp., 601–692.
- KRESZ Mária (1949): *A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban*. In: ORTUTAY Gyula (szerk.): *Néprajzi tanulmányok*. Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézet, Bp., 53–92.
- LACZKOVITS Emőke (1980): *Adalékok a falusi gyermekek életéhez Veszprém megyében, 1868–1945*. In: K. PALÁGYI Sylvia (szerk.): *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. 15. Veszprém. 237–272.
- ORTUTAY Gyula, Szerk. (1977–1982): *Magyar Néprajzi Lexikon*. Akadémiai, Bp.
<http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-646.html>. (Letöltés ideje: 2015.02.09.)
- MARKOS Gyöngyi (1995): *Gyermekélet Makón és környékén a XX. század első felében*. In: BENDE Livia – LŐRINCZY Gábor – SZALONTAI Csaba (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, Studia Ethnographicae 1. 69–83.
- MAROSI Ernő (1985): *Bevezetés a művészettörténetbe*. Tankönyvkiadó Vállalat, Bp.
- MIETZNER, Ulrike – PILARCZYK, Ulrike (2013): *Képek forrásértéke a neveléstörténeti kutatásban*. In: HEGEDŰS Judit – NÉMETH András – SZABÓ Zoltán András (szerk.): *Pedagógiai historiográfia. Új elméleti megközelítések, metodológiai eljárások*. ELTE Eötvös Kiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 31–50.
- MÓRICZ Zsigmond (2014): *Életem regénye*. Kossuth, Bp.
- MÖBIUS Izabella (1940): *Deák Ebner Lajos (1850-1934)*. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem művészettörténeti és keresztényrégészeti Intézete
- OELMACHER Anna (1970): *Deák-Ébner, Bihari, Fényes*. Képzőművészeti Alap, Bp.
- PÁL József – ÚJVÁRI Edit, szerk. (2001): *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Balassi, Bp.
http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm.
 (letöltés ideje: 2014.12.15.)
- PANOFSKY, Ervin (2011): *A jelentés a vizuális művészetekben. Tanulmányok*. ELTE BTK Művészettörténeti Intézet, Bp.

- PEASE, Barbara – PEASE, Allan (2004): *A testbeszéd enciklopédiája*. Park, Bp.
- POLLOCK, Linda (1998): *A gyermekekkel kapcsolatos attitűdök*. In: VAJDA Zsuzsanna – PUKÁNSZKY Béla (szerk.): *A gyermekkor története – szöveggyűjtemény*. Eötvös József Kiadó, Bp., 176–194.
- PUKÁNSZKY Béla (2001): *Gyermekfelfogás a barokk korban*. In: DOMBI Józsefné – MACZELKA Noémi (szerk.): *A barokk kor interdiszciplináris megközelítése a Bach évforduló jegyében*. JGYTF Tanárképző Főiskolai Kar Ének-zene Tanszék, Szeged, 52–65.
- RÉAU, Louis (1986): *Az ikonográfia meghatározása és alkalmazása*. In: PÁL József (szerk.): *Az ikonológia elmélete*. József Attila Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, Szeged, 266–290.
- RÓZSAFFY Dezső: Deák-Ébner Lajos. In: *Művészet* 1907. 6. évf. 2. sz.
<http://www.mke.hu/lyka/06/073-081-deakebner.htm>. (Letöltés ideje: 2012.12.29.)
- SÉRULLAZ, Maurice – PILLEMENT, Georges – MARRET, Bertrand – DURET-ROBERT: Francois, szerk. (1978): *Az impresszionizmus enciklopédiája*. Corvina, Bp.
- SZTOMPKA, Piotr (2009): *Vizuális szociológia. A fényképezés mint kutatási módszer*. Budapest-Pécs, Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
- SZUHAJ Benedek (1899): Arany ÁBC. *Sárospataki Lapok* XVIII. (1899) 46., 948–952.
- TOMORI Viola (2004): *A magyar parasztság lélektana*. In: FARAGÓ Tamás (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a 18-19. században* 2. Dico Kiadó – Új Mandátum, Bp., 195–203.
- VASAS Samu (1993): *A kalotaszegi gyermek. A személyiségfejlődés hagyományai Kalotaszegen*. Kráter Kiadó – Colirom Rt.
- VÉGVÁRI Lajos (1950): Deák-Ébner Lajos. *Szabad Művészet*. 1950/3–4. 111–120.
- VÉGVÁRI Lajos (1952): *Szolnoki művészet*. Művelt Nép, Bp.

Deák-Ébner Lajos: Dinnyevásár

„A tekintet mozgástere”

Fátyol Zoltán jubileumi kiállítása¹

Kettős ünnepre jöttünk, mert aki ezzel a kiállítással ünnepet szerez a kiállítás látogatóinak, az maga is ünnepelt. Ez a kiállítás kettős jubileumi évet keretez: hálát adunk a 60 éves születésnapért, és örülünk, hogy Fátyol Zoltán éppen harmadik évtizede igyekszik az oktatás és a művészet kettősségében teljességre igyekvő életet élni, hiszen 1984 óta megbecsült oktatója, művésztanára a debreceni tanítóképzésnek.

Ha mint kollégáknak találkozok a tekintetünk egymással, akkor nekem mindig evangélium-erősítő Zoltán élénk szempárja, mert számomra igazolja, hogy igaz az alábbi állítás:

„A test lámpása a szem. Ha a szemed tiszta, az egész tested világos... Ha tehát az egész tested világos, és nincsen benne egyetlen sötét rész sem, akkor olyan világos lesz az egész, mint amikor a lámpás megvilágít téged a fényével.” (Lk 11,34. és 36.)

Egy tiszta szemű, megvilágosító lámpással járó ember enged most betekintést abba a világba, amely osztályrésze lett. De mielőtt bárki is azt hinné, hogy csupán egy ekkora teremnyi Fátyol Zoltán tekintetének mozgástere, az nagyot téved. Az élénk hozott alkotások mindegyike önálló világot nyit meg, amelyekből újabb és újabb terek nyílnak.

Fátyol Zoltán élet utáni kíváncsisága át tudja törni a hétköznapiság tudati-tárgyi-gondolati-profán világát, és behatol az ősbibe, a szentségesbe, a Fentibe.

Kegyelmi állapot részesei lehetünk, amikor egy ihletett alkotó feltárási-élményei a mi tekintetünket is át tudják fordítani a fragmentumokról, a stigmatizálódott tárgyakról és stigmatizált viszonyokból abba az irányba, ahol

¹ A köszöntő Fátyol Zoltán festőművész jubileumi kiállításának megnyitóján, 2014. december 5-én hangzott el a debreceni Kölcsey Központ Bényi Árpád termében. Az itt közölt szöveg a köszöntő szerkesztett változata.

távlatosságba, tágas térbe, a spirituális világába jutunk. S miközben ösvényt talál a szent és a profán között, aközben átjárásra készíti a nézőt is.

A kevert technikák segítségével meditációk – azaz megmért és végig gondolt utak – eredményeivel ismerteti meg. Saját szemlélődéseiben kihordott és testet öltött, keretbe foglalt gondolatai rávilágítanak a mi megromlott szemértékünkre, elveszett arányérzékünkre és sokszor hamis értékítéleteinkre.

Nem a jel- és a fényhiánnyal van baj, hanem a jelek felfogásának műszere hibásodott meg. Testünk lámpása alszik ilyenkor ki, mert nincs, ami táplálja, ami kölcsönözze a saját fényét neki.

Ilyenkor minden kiül ezekre a tekintetekre, legfőképpen az, ami belül van: álmos illúziók, vad ítélezések, beugrató ravaszság, vágós gúnyolódás, szemforgató képmutatás, kisírt és átkozódó szemvillanások, üvegesen értelmetlen tekintetek, pénzéhes és haszonleső, no meg kacér pillantások, unatkozó és álmodozó, tanulni vágyó és munkahely-listát böngésző, párkereső és párjától elpártoló tekintetek...

Számomra ez a kiállítás felér egy kiáltással: kiáltás – lelkeség után. „A lelkeség után való kiáltás a hitnek megélhető és megtapasztalható formájára irányul. Ez olyan hit, amely egyszerre áteresztő, és áteresztővé tesz a Szent ereje számára. [...] Az emberekkel és dolgokkal való érintkezés ugyanis mássá lesz, ha a Szent jegyében történik. Elővigyázatosabb, alázatosabb és hálásabb lesz”² – fogalmazott Christian Möller.

Ebből az adventi kiállításból a lelkeségnek az a vonása erősödik fel bennem, amit a kiállítási tér centrumában elhelyezett alkotás indított el, hiszen a teherhordó figurák számos képen és a legkülönbözőbb technikákkal állnak elénk.

Teherhordozás és advent.

Közelebb vannak egymáshoz, mint gondolnánk.

A teherhordozás nem természetes adottság, nem születik velünk, de mi soha nem születünk volna meg, ha bennünket nem hordott volna valaki.

Advent központi eseménye, hogy volt valaki, aki azért hordozta gyermekét, hogy őrála szülessen majd meg ez a kijelentés: „*Íme az Isten Báránya, aki elhordozza a világ bűneit.*”

A szó szoros értelmében és átvitt értelemben is. Úgy kezdődik mindannyiunk élete, hogy teher vagyunk, és valaki mégis hordoz. Nem lennénk, ha valaki

² Christian Möller: „*Ha az Úr nem építi a házat...*” *Levelek presbitereknek a gyülekezetépítésről.* (Fordította: Sándor Endre) Nemzetközi Theológiai Könyv sorozat 57. kötete. Lux Kiadó. Budapest–Miskolc. 2002., 70–71.

nem vállalta volna a terhünket, ha nem hordozott volna a szíve alatt. Ahol ez a törvényszerűség és ez a láncolat megszakad, ott az élet szakad meg. A Világ Megváltója teherhordónak és tehermentesítőnek jött! Azt akarja megtanítani, amit Pál apostol így mond: „Egymás terhét hordozzátok...” (Gal 6,2). Ezt a párba állást példázza, hogy Fátyol Zoltán teherhordó alakjai (kariatidái) mindig párosával jelennek meg...

Helyezze ez az adventi kiállítás abba a távlatba a mi emberi életünket, amelynek lehetősége a kölcsönös tehermentesítés, sőt a terhek átvállalása.

Ez azonban csak akkor válik számunkra lehetőséggé, boldogító és felszabadító örömhírré, ha tudjuk azt, hogy van számunkra is Valaki, aki végtelenül terhelhető, aki nem fárad el elhordozni bennünket, hogy megtanítsa minket arra, hogy hogyan lehet nekünk egymást tehermentesítenünk.

Akinek a tekintetének mozgástere idáig tágul, az Fátyol Zoltán alkotásait is másként fogja szemlélni.

Fátyol Zoltán: Kariatidák

Ahol „a tudomány: magatartás” is

Gaál Botond: Természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban.

Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont. 2. átdolgozott és bővített kiadás. Debrecen, 2012. 197 o.

A protestáns oktatás- és neveléstörténet, tartalmát és formáját tekintve egyaránt, újabb elegáns munkával gyarapodott. Bár szerzője a témából már több fontos előtanulmányt közölt (1988, 2004), az újabb kiadást három jeles dátum igényelte: a Debreceni Egyetem (s így a Természettudományi Kar is) a 100., a Debreceni Református Kollégium a 475., a Hatvani István Teológiai Kutatóintézet pedig a 20. születésnapját ünnepelte 2013-ban.

A természettudományok kollégiumi oktatásának története nemcsak egy intézményé, hanem egy egész országé, a nemzeté. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a hiteles forrásokban olvasható sokféle megnevezés. A megmaradásáért küzdő ország szeretete és hálája tükröződik a minősítésekben: „a szegények iskolája”, „az ország iskolája”, „kösziklára épült vár”. A jeles reformátor, Huszár Gál 1562-ben ezt írja Debrecenről: „egész Magyar Országnek és Erdélységnek s több száz helyeknek a világító lámpása”.

¹ A szerző az orvostudományok habilitált doktora, s református iskolaügy iránti elfogultságát nem tagadja. Rendhagyó recenziójához az alábbi személyes megjegyzést fűzte: „Az utolsó egyházi tanévben, 1947/48-ban, a Somogy megyei Nagybjom református elemi iskolájának I. osztályába jártam. Palatáblás kislányként mentem oda nap mint nap, hónom alatt egy darab tűzfával téltre. Aztán egy szép napon levették a tábla fölül az angyalos címet, s mellőle Kogutowicz Manó Magyarország hegy- és vízrajzi térképét is. Másnap már egy egészen más szellemiségű iskola tanulóit lettünk. Írni és olvasni Laki Balázs Sándorné tanított, a nagyobb gyerekeket Édesanyám, Dr. Mózsáné Dr. Szabó Vilma oktatta. A bajomi iskola a Csurgói Református Gimnázium partikulája volt, így gyakran járt nálunk a csurgói igazgató, a legendás matematika-fizika tanár, Macskássy Attila. Az államosítás a nagytekintélyű és bölcs Dr. Matolcsy Sándor egyházkerületi gondnoksága idején zajlott le. (Az egyház intézményeinek elvétele és kifosztása sokkal gyorsabban történt, mint ma a korábbi, de mára többnyire lepusztult egyházi (tehát közösségi!) értékek visszaadása. Sapienti sat!”

A hazai reformációnak, vallástörténeti küldetése mellett, nehéz történelmünkéből fakadó más feladatai is voltak. A nemzet részéről sürgette ezt a történelmi tapasztalat, valamint az állandó küzdelem a török és német elnyomás ellen; a magyarság aktuális politikai és gazdasági állapota és a még „éppen meglévő nemzeti regenerációs képesség”.

Ami a politikai és gazdasági állapotot illeti, a változtatás igénye a napnyugati Kálvin „tanítói munkája” hatalmas tömegeket vitt az új egyház biztonságába. E történelmi mozgást további két tényező segítette: a nyugati protestáns államok gazdasági ereje, beleértve az egyetemeiket is, valamint a protestáns országok Habsburg-ellenessége, amely aztán megmutatkozott a politikai érdekekben is.

Gaál Botond könyvét Fekete Károly és Gaál István szíves *Ajánlása* és a szerzői *Előszó* vezeti be. Mindhárom írás fontos gondolatokra, illetve manapság nem vagy alig ismert tényekre hívja fel az olvasó figyelmét. Elsősorban azokra a sajátosságokra, melyek a Debreceni Református Kollégium működését jellemezték. Tudták, hogy létezésük a nemzeti megmaradásdöntő feltétele, amelynek fontos eleme a tanárok és a diákok iskolahűsége és hazaszeretete; a természettudományok oktatásának és művelésének naprakészen magas, európai színvonala. A Habsburg-megtorlás idején a szükségből erényt kovácsoltak: a középfokú oktatási intézménnyé és német oktatáspolitikára kényszerített iskolává lefokozott Kollégium elérte, hogy a természettudományok Debrecenben gyökeret eresztettek. A peregrináció által lehetővé tett személyes kapcsolatok és a hazahozott könyvek révén az oktatás színvonala folyamatosan magas volt; bevezették a szemléltető, illetve a kísérletező oktatást; egyetemi igényeket kielégítő tudományos gyűjteményeket hoztak létre (a szemléltetés fontossága mellett ezt a kollégiumi felsőfokú oktatás, a Református Egyetem alapításának vágya is motiválta!). Megerősödött az egyházi és a kollégiumi Levéltárak és Könyvtárak szerepe (a tudományos kutatás, a továbbképzés és a közművelődés területén); megtartották és megtartatták az ősi „non ministrari, sed ministrare” elvet.

Az *Előszó* nyomatékosan kiemeli, hogy „sokszor a reménytelenség ellenére” folytatott „nehéz és küzdelmes fáradozás”, „a több évszázados lelkes tanítás és tanulás”, a Kollégiumban végzett **szívósmunka** több irányban fejtette ki hatását. (1.) Gyarapította a protestáns nemzeti kultúrát, az oktatás és nevelés formáit (modelljeit) – „egy véka tudomány mellé egy köböl erkölcsöt” –, a szellemi és erkölcsi magatartást, a magyar tudományos nyelv fogalomrendszerét, a

nyelvhasználatot és a szakirodalmat. (2.) Növelte a hazához és nemzetéhez való hűséget; a magyar létezés igényességét és minőségét; a nemzeti lemaradás okozta keserűség érzését, de egyidejűleg az ellene való tenni akarás erejét is; egy jobb sorsra érdemes nép önértetét és a református közösségek műveltségét. (3.) Elősegítette, hogy a Kollégium oktatási és nevelési modellje „a minőség forradalmát” vethesse be a rossz minőség ellenforradalmával szemben; hogy a természettudományok nemzeti kultúránkba való „átemelése” sikeres lehessen az oktatás mindhárom szintjén (elemi szint, közép- és felsőfok); hogy a református oktatás európai kapcsolatháttere folyamatos maradjon. Segítette továbbá, hogy a teológia és a természettudományok viszonyát javíthassuk (a lelkészképzés során a természettudományokat szintén oktatták, mivel jól tudták, hogy ez a háttértudás a szószékekről elhangozván sem marad hatástalan a közösségi kultúrában!); hogy a közösségi (gyülekezeti) világkép elemeinek mennyiségi és minőségi fejlődése szavatolható legyen („*Semper reformari!*”).

A sok évszázados szellemi (s nem egyszer fegyveres) küzdelem tette lehetővé, hogy 1912-ben megalapították a Debreceni Egyetemet, amely az összes kollégiumi tanszéket gyűjteményeivel együtt átvette. 1949-ben mindez egy önálló természettudományi karrá alakult át. A szalámi-taktika áldozatául esett egyetemek feldarabolása azonban 1950-től az új világrend győzelmét kívánta szolgálni. Azzal is, hogy az egyetemek hittudományi karait (elégé brutális módszerekkel) megszüntették, vagy önálló, alacsonyabb rangú egyházi intézményekké degradálták.

Polányi Mihály fia, John C. Polanyi írta 1991-ben: „A civilizáció értékei az idők végezetéig veszélyeztetve lesznek, és nem annyira a barbároktól, mint azoktól a félrevezetett idealistáktól, akik türelmetlenségükben és tudatlanságukban arra ösztökélnek bennünket, hogy vessük el ezeket az értékeket. Ezért továbbra is szükségünk lesz bölcs személyiségekre, akik figyelmeztetnek bennünket a fenyegető veszélyekre.”

Az 1945 utáni európai történelem bőséges bizonyítékokkal szolgálhat a fentiekre. A debreceni Teológiai Kar megszüntetése a bizonyítékok közül csak az egyik. A Debreceni Universitas létrejötte újra egyesítette, a Lélek mélyén folyton munkáló igényeket, de még mindig a Teológiai Kar nélkül! Így az 1988. évi egyesítési gondolatot tekintsük az első lépésnek. (*Dum spiro spero.*)

A bevezető részeket egy tanulságos *Tartalomjegyzék*, illetve öt fejezet és a dokumentáció követi.

Az I. fejezet *A fő korszakok és azok jellemzése* címet viseli. Összefoglalja protestantizmus évszázadainak európai és hazai fejlődéstörténetét, több diszciplína szempontjai szerint. És nagyon jól! A szerző alaposan tárgyalja a téma filozófiai, természetfilozófiai, teológiai, oktatás-, nevelés- és művelődéstörténeti aspektusait, egészen 1912-ig.

Bár a szerző külön nem taglalja, mégis az egész könyvben végigvonul az ország oktatáspolitikáját Klebelsbergig befolyásoló két törvény rejtett vagy nyílt hatása. Ezek a következők: „Ratio Educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas (1777, 1806)”. – A bécsi Udvari Kancellária tanügyi tanácsosa, Örményi József (1741–1825) készítette, Maria Theresia 1777. VIII. 22-én írta alá. A másik törvény: „*Graf Leo Thun: Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich, Wien, 9. Oktober 1849.*” – Három nappal az aradi Tizenhárom kivégzése után a tervezet hatályát hazánkra is kiterjesztették. A nemzet németesítő törekvést látott benne, ennek ellenére előrelépés is volt. A Kollégium ezek árnyékában, ezek mellett, s ha kellett ezek ellenére oktatta és nevelte a protestáns értelmiséget, a nemzeti megmaradásunk egyik alapját.

A II. fejezet a *Természettudományi Gyűjtemények* szellemi megerősödést nyújtó történetét mutatja be. A „Függetlenségi Nyilatkozat, 1849. IV. 13-14” után tomboló bécsi bosszú a Kollégium bölcsésztagozatát (természettudományok) középfokúvá minősítette. Akadémikusok oktattak és neveltek a középfokú osztályokban, de a megmaradt energiájuk ezután a felbecsülhetetlen értékű Természettudományi Gyűjtemények megeremtésében kamatozott! Két síkon eredményezett ez minőségi változást a természettudományi tárgyak oktatásában: Megteremtették a szemléltető oktatás tárgyainak gyűjteményét, s így megindult a szertárak kiépítése, illetve létrejött az a gyűjteményrendszer, amelyre a később megalapított Debreceni Egyetem is ráépíthette a maga természettudományi karát (herbárium, állatgyűjtemény, ásványtár, kőzetgyűjtemény, Hantken-féle Nummulites, fizikai – természettani – eszközök szertára, stb.). A szertárak felügyeletével megbízott tanárt a szertár őre megnevezés illette.

Ebből a fejezetből ismerhetjük meg a fizikai eszközök katalógusainak fizikatörténeti jelentőségét és a gyűjtemények történetének művelődéstörténeti háttereit. A Kollégium másik jeles tanára, Nagy Mihály értékes tanulmányokat közölt a Szőnyi Pál-féle ásványgyűjteményről és a Kabai meteoritról. Gaál Botond írja: „... emlékszem, Wigner nagyon meglepődött azon, hogy a természettudományok területén milyen jelentős szerepet játszott az intézmény a korábbi

századokban. Megnézte a természettudományi Gyűjteményeinket is, ez még jobban lenyűgözte.”

A III. fejezet témája *A természettudományok tantárgyi fejlődése*. A szerző arra keres választ, hogy az előkészítő fázis, az önálló tantárggyá válás hogyan volt képes e tudományokat a nemzeti és protestáns kultúra részévé tenni. A válasza a következő: „a korabeli tudást összefogó természetfilozófiát Nyugaton az egyetemek oktatták. A gyakorlati tudományok (technika, kereskedelem, ipar, navigáció, földrajz, stb.), amelyek több és más tudást igényeltek, csak a XVI. sz. után jelentek meg. [...] A természettudományok fejlődését a reformáció megjelenése szintén igényelte és segítette, mivel ellenezte a tekintélyelvűséget és meghirdette a szabad gondolkodás elvét a kutatómunkában.”

Ezt látták a peregrináció diákjai, ezt a világlépet hozták haza és (lelkész-ként, paptanárként) ennek szellemében láttak neki az új művelődés, a nemzeti művelődés felépítésének. „A reformáció után létrejött protestáns iskolák ismeretető jegyei között gyakran felismerhető a nyugati Egyetemek némelyvonása [...], a hazai körülményekhez és lehetőségekhez igazítva azok működését.” „Az oktatás nyelve a magyar volt, de [...] keményen megkövetelték a latint is. Tudták ugyanis, hogy a magyar nyelv a nemzeti ügyet, a latin az európai tudományos kapcsolatok fejlesztését szolgálja.”

Gaál professzor a kollégiumi oktatáson belüli tantárgyi fejlődést, annak mindhárom szintjét vizsgálta (elemi, közép- és felsőfok), s ügyelt arra is, hogy korábban nem voltak kor szerint csoportosított osztályok. A kollégiumi oktatást a más iskolákétól számos sajátosság különbözteti meg. Saját alkalmazott tanítási módszereik voltak, s követték a „*docendo et errando discimus*” elvet; a diákélet szervezett volt; a tanárok nemcsak tanították, hanem művelték is tárgyuakat, a peregrinatio során szerzett újabb ismereteiket azonnal oktatták. A XVI. századtól bevezették a kiscsoportos és az ún. *praeceptor*-oktatási modellt (*praeceptor publicus et privatus*); bevezették a szemléltető és a kísérletező tanítást, az ismereteket és eszközöket folyamatosan korszerűsítették. Kialakult a partikulák rendszere; fejlesztették a nemzeti érzést és öntudatot, a magyar nyelvet; nagyon fontosnak tartották, nemzeti politikai feladatként kezelték a tehetség-gondozást (protestáns elitképzés); s a fő cél az volt, hogy: „szakmailag felkészült protestáns értelmiség nevelődjék évszázadokon át a közösségeik megtartására, az Egyháznak és a Hazának”.

A Magyar Református Egyház a neveléshez, a tehetség és személyiség fejlesztéséhez erejéhez mérten mindig megteremtette a szellemi és anyagi alapot.

Lassan a tartalom és forma felnőtt a mai szintjére, létrejött a modern Kollégium és a „Refi” szerkezeti és működésbeli alapja. (Mindig örömmel olvastuk az I. emeleti aparitor-fülke feletti erkölcsi állásfoglalást. Miszerint: „Nagy a felelősségünk, mert egy internátus nem olyan, mint amilyen a hírneve, nem is olyan, amilyen előítéletek élnek róla, nem több és nem kevesebb annál, mint amilyen né azok teszik, akik benne élnek és dolgoznak.”) A Németh László szép megfogalmazása szerinti „emelkedő nemzet” valahol az ilyen elveket valló iskolákban kezdődik. A nemzet sorsa és jövője az osztálytermekben dől el, nem a pártgyűléseken.

A IV. fejezet *A természettudományi tárgyak áttekintése* címet kapta, s az áttekintést tantárgyanként végzi el. A szintén debreceni jeles fiziológus, Juhász-Nagy Sándor írta, hogy „a tudomány a történetiségében érthető meg a legjobban”. Gaál Botond könyve, ennek tárgyalási módja pontosan ezt az álláspontot igazolja. A munka az európai tudományosság által elfogadott és a Kollégium gyakorlatában kialakult oktatási rend szerint tárgyalja az egyes tantárgyakat (matematika, fizika, csillagászat, a mérnöki tudományok – technika –, kémia, biológia, orvostudomány, földrajz). A hatalmas, sokévi kutatómunkával összegyűjtött adatmennyiség rendezett, rendszerezett formájával találkozunk ebben a fejezetrészen. Mivel a szerző matematika-fizika szakos gimnáziumi tanár is, nem lepődünk meg azon, milyen nagy örömmel és szakszerűen teszi meg a címben ígért „áttekintést”, kedvet csinálva az újraolvasásokra!

A részletekbe menő értékelésre e recenzióban nincs lehetőség, néhány fontosabb és érdekesebb megállapításra azonban szeretném felhívni a figyelmet.

A matematika-oktatásról. A debreceni Kollégium a hazai matematika-oktatásban „*Ab urbe condita*” kimagasló szerepet játszott. Debrecenben jelent meg a „Debreceni Aritmetika, 1577.” tankönyv, melyet egy évszázadon át használtak a református iskolákban. A Kollégium tanárai később is jeles matematika tankönyvekkel támogatták e fontos tárgy tanítását (Menyőii Tolvaj F., 1674.; Maróthi Gy., 1743.; Hatvani I., 1749.; Sárvári P., 1765.; Kerekes F., 1837. stb.) A természeti jelenségek leírására a matematikát Hatvani professzor alkalmazta elsőként. A differenciál- és integrálszámítást az európai iskolákkal egy időben kezdték el oktatni. Fejlesztették a magyar nyelv matematikai fogalomhasználatát. Debrecenben hamar felismerték, hogy a matematika milyen megdöbbentően hatékony a természettudományok művelésében. Ezért kiemelten fontos a tanítása, mindhárom képzési szinten. A szerző meggyőződése szerint is sokat segíthet a matematika a teológia nyitottabbá válásában, a teológiai

gondolkodás fejlesztésében. Csupán érdekességként említem, hogy a kiváló debreceni sakkozók nagyobb részt matematikusok voltak (pl. Barcza Gedeon, 1911–1986). A kollégiumi diákok közül sokan lettek neves egyetemi matematikaprofesszorok (pl. Szele Tibor, 1918–1955; Kovács László, 1936–; Daróczy Zoltán, 1938–). Általában jól szerepeltek a középiskolai matematikai versenyeken, előbb Szele Tibor, majd Kántor Sándor kétszer is országos I. helyezést ért el az 1950-es években.

A fizika tanításáról. A XVI. századi karteziánus, a XVII. századi wolffi spekulatív logikai deduktív természetszemlélet után Galilei, Kepler és Newton eredményei teremtették meg azt az alapot, amely a XVIII. században a fizika-oktatás lényeges megváltozását vonta maga után. A fizikai ismereteket többé nem a többi természettudományos tárgyakkal együtt, összevontan oktatták, hanem önálló tantárgyként. Erdélyben négy Kollégiumban tanították (Nagyenyed, Kolozsvár, Marosvásárhely, Kolozsvári Unitárius Kollégium). Az európai egyetemi képzésben bevezették a kísérleti fizika oktatását (másodikként a Sárospataki Református Kollégium tanrendje vette fel e tárgyat 1708-ban!) Debrecenben Maróthi György az oktatáshoz jelentős számú kísérleti eszközt alkalmazott. Hatvani professzor a tapasztalás-kísérletezés-következtetés elvét vallotta, s ez a fizikai gondolkodásra való nevelésnek ugyancsak hasznos módszere volt. Joggal tekintik őt az első hazai kísérleti fizikusnak, a tárgy az ő munkássága és tanítványai révén vált igazán önálló diszciplinává. Olyan kiválóságok tanították a Kollégiumban a fizikát, mint: Sárvári Pál, Kerekes Ferenc és Csécsi Nagy Imre. Debrecen nem véletlenül lett a matematika és a fizika jeles központja! A cél az ismeret, az oktatás kiváló, a minőség pedig garantált volt. Nem véletlen, hogy az ATOMKI jeles professzora, Berényi Dénes mindig nagyrabecsüléssel emlékezett meg munkáiban a Kollégiumban folyó matematika- és fizikaoktatásról. Lényeges az is, hogy bölcs megértéssel kezelte a tudomány, a vallás és az egyetemi Theologiai Karok kérdését (Magyar Tudomány, Debreceni Szemle. DAB).

Egyéb természettudományos tantárgyak. Fontos adatokat közöl Gaál Botond a kémia oktatásáról, mivel e tantárgy a XVIII. század második felében jelent meg a protestáns oktatásban, és korai időszakáról meglehetősen keveset tudunk. A debreceni Kollégium első kémiatanára „az ördögös Hatvani” volt. A biológia (természetrájk) a XIX. századtól került a természettudományi tárgyak közé. 1578-ban jelent meg Méliusz-Juhász Péter Herbárium, amely a botanika oktatásának színvonalát emelte. Időközben tantárggyá vált a zoológia

és az orvostudomány, illetve Weszprémi István négy kötetben megírta *Magyarország és Erdély orvosainak életrajzi gyűjteményét*. Munkája a hazai orvostörténelem nagy büszkesége! A kollégiumi természettudományi oktatásban kiemelkedő esemény, hogy megszervezték a természetrajz és földrajz tanszéket, amelynek első professzora az országos híró Kovács János (1816–1906) lett.

Gaál Botond könyve fényesen igazolja, hogy „a tantárgyak oktatásával és művelésével a felsőoktatás felé törekvő Kollégium tanári kara 475 éven átbiztosította a természettudományok felsőfokú színvonalon történő megőrzését az Egyetem megalapításáig (1912)”. Ha e tanári karra gondolunk, milyen igaz a nagy angol pedagógia-történész, H. B. Adams gondolata, miszerint: „A teacher effects eternity, he can never tell where his influence stops”! S a mi feladatunk az eredményeik megőrzése és a munkájuk folytatása.

Az V. fejezetben Gaál Botond *A természettudományok újbóli jelenléte a hittudományi kutatásokban* címmel mutatja be az általa alapított és vezetett Hatvani István Teológiai Kutatóközpontot (HITEK, 1993). Az intézmény fő feladata a természettudományok és a teológia kapcsolatának és e kapcsolat határainak kutatása. 1989-ben az ideológiai küzdelem csillapodásával lehetővé vált a természettudósok, a filozófusok és a teológusok közötti érdemi vita, az egyes fogalmak tisztázása. Hamarosan világossá vált, hogy a felek mindegyike szemléleti segítséget adhat a másiknak. Lehetséges az interdiszciplináris kutatómunka (Tudomány és Teológia Konferenciák sorozat).

A HITEK kiemelten foglalkozik olyan kérdésekkel, mint a teológia bibliai megalapozottsága, illetve az emberi gondolkodás felfelé nyitott rendszerként való értelmezése. Az itteni kutatás tárgya a teremtett valóság megismerése, amely a tudásszintek végtelen során át történő közelítések révén lehetséges (lásd *Az ész igazsága és a világ valósága* című könyvet). A kutatóközpont jelentőségét tovább növeli, hogy a speciális témákhoz szükséges nemzetközi folyóiratok és szakkönyvek az országban egyedül csak itt találhatók meg, s bárkinek a rendelkezésére állnak.

A folyamatos fejlődés és fejlesztés mellett fő cél maradt „a Debreceni Egyetem és a Református Hittudományi Egyetem kapcsolatának ápolása abban a reményben, hogy egyszer e két intézmény összekapcsolódik az Universitas Scientiarum szellemében”. Úgy, ahogy az gr. Tisza István idejében volt. Q. Bastiansen, a Nobel-díj Bizottság tagja is arra figyelmeztetett 1982-ben, hogy „az Universitas univerzalitása óriási érték! Meg kell őrizni!”. Európa Hittudományi Karai „bőven” elférnek ebben az egyetemességben. Véget kellene vet-

nünk az eszmék harcának, mert ebben is az Emberek véreznek! Németh László gondolata szintén az egyesítés mellett szól: „... csak a részletek vizsgálhatók (módszerek – tudomány – tanszék, Intézet), de az egész (Egyetem) fejez ki ismeretet”. És az Egész, ha nem kerek, ha nem teljes, úgy: csonka.

A recenzens úgy látja, hogy a kötet dokumentációja, a képek és a fotók, a szerkesztés példás, az ügy iránt elkötelezett emberek alkotása. Ugyancsak szerencsésnek gondoljuk, hogy az irodalomjegyzék lábjegyzetben és nem a kötet végén szerepel. Az elegáns nyomdai kivitel, a szép betűk a debreceni Kapitális Nyomda hozzáértését bizonyítja. A könyv minden Alkotójának köszönet jár azért az örömért, amelyet a gondolkodó magyaroknak szereztek.

Rostálva a sok-sok lehetőséget, Gaál Botond könyvének olvastával a következő gondolatokat kell a mai olvasók számára kiemelnem:

1. „... A haza javát a nemzeti és európai tudományos értékekhez való kötődés segíti elő, ez a természettudományok oktatásából, műveléséből és értékrementővé válásából mérhető le igazán.” (Gaál István, DE TEK elnöki előszó)

2. „...Az itt tanító professzorok úttörő szerepet játszottak az egzakt természettudományok magyarországi meghonosításában, bevezetésében, művelésében.”

3. A peregrináció, amelynek elsődleges oka a református egyetem hiánya volt, három szinten szolgálta a magyar református tudományosságot: a.) az európai egyetemek legfrissebb ismeretanyagát hozta haza; b.) gyümölcsöző kapcsolatok alakultak ki; c.) a hazatérő diákjaink mindig hoztak egy-egy értékes könyvet a kollégiumi Nagykönyvtárnak. (Mivel abban a korban nemzetközi tudományos folyóiratok nem voltak, a nemzetközi tudományos információ a levelezés útján létezett – lásd pl. Gauss-Bolyai levelezése, stb.)

4. A természettudományok kollégiumi oktatása révén kialakult világképet a teológia művelésében ma is hasznosítják (HITEK).

5. A Kollégium 475 éve alatt magyar református értelmiséginek lenni Magyarországon mindig nehéz volt, de nem volt lehetetlen. A tanárok áldozatvállalása, személyes példája olyan diákságot hozott létre, amely történelmi időkben (s itt mindig az volt!) nemcsak az eszét, a tudását, hanem ha kellett, a gerundiumot is hatékonyan forgatta. A köztük felnőtt tanítvány, Arany János verssora rájuk is igaz: „... *de egy se bírta mondani, hogy éljen Eduárd!*”. A debreceni tanárok és diákok elmúlt évszázadok alatt megtapasztalt sorsát talán a kolozsvári művelődéstörténész, Benkő Samu akadémikus látta legjobban:

„Patinás nevek és a feledés homályába süllyedt névtelenek életének, művének példája tanúsítja, mennyi gond, mennyi keserűség jutott ki ezen a történelmi tájon azoknak, akik a közösség sorsával azonosuló életüket a maguk választotta értelmiségi létformák valamelyikében próbálták becsülettel végigélni, s hogy mennyiszor ragyogott fel mégis – s mennyi változatban ragyog fel késő századok után is – példájukon át az alkotás gyönyörűsége.” – Kőtáblára kívánczó gondolatok!

6. A könyvet a protestáns oktatásszociológia aspektusából is értékesnek kell tartanunk.

7. Munkája során a történész általában egy adott korszakhoz kötődik. Ezt teszi az oktatás- és neveléstörténész is, de témája miatt más korszakokba is át kell rándulnia, ki kell a saját módszereit alakítania. Ezt teszi Gaál Botond is – sikerrel! Tárgyát az adott kereteken belül sokszereplős, többsíkú történetként kezeli a történelmi Idő függvényében. Nem regényt, hanem szigorúan vett, mégis olvasmányos tudományos munkát írt. Művét nem tekinthetjük befejezettnek, rejtett üzenete van: folytassátok!

Németh László írja: „A szellemiség örök ösztöne: a jelenségeket együtt, egyben látni. A szellem: rendező nyugalanság. A szellem nem tud belétörődni az elszórt tények halmazába, ő az összefüggéseket keresi. Nem elég a világ, világkép kell. [...] A szellem emberét épp az jellemzi, hogy nem olthatja el magában a teljesség szomját, s nem nyomhatja el az egész iránti felelősség érzetét. Szívesen foglalkozik a részletekkel, de az egész felől száll feléjük”. Nos, a debreceni tanári szellem pontosan ilyen, s különösen ilyen a tárgyait nemcsak tanító, de művelő tudós tanár szellemisége! (A neves szegedi professzor, Grezsa Ferenc a *Tiszatáj*-ban közzétett egyik legfontosabb írásában kérdezi: „Hova lett a tudós tanár?” – Valóban: hova lettek? A nemzet jelenlegi helyzetében – ez sorskérdés!)

8. A kötet értékét mutatja, hogy sokévi és alapos munka, hatalmas adatbázis alapján készült, szép magyar nyelven. Olyan munka, amelyet az ember állandóan elővesz! A tárgyalásmód tárgyilagos, nem vitairat, esetleg más felekezeteink kárára. A tárgyilagosságát az is igazolja, hogy rámutat: az önálló hazai protestáns természettudományos oktatás nemcsak emberi hibák, hanem megtalált sikeres (mert időtálló) megoldások története is.

9. A HITEK fontos vonása, hogy nemcsak teológiai kérdésekkel foglalkozik, de nyitott minden olyan speciális kérdésre, amely lokális (a Kollégium, a Város), regionális (DAB), illetve országos és globális (Európa) relációkat érint.

10. A Magyar Református Egyház kezdettől fogva igényelte a felsőfokú oktatást, az Egyetemet. A vallás európai és nemzeti jellege miatt a mindenkori idegen hatalmak ezt rendre megakadályozták. Időszerű lenne, ha az évszázadokon át dédelgetett reménység, az egyetemi protestáns Teológiai Kar Magyarországon is megvalósulhatna. Ahogy az szerencsésebb történelmű országokban megvalósult.

Végül kötelességeim közé tartozik, hogy a Jó ügy érdekében néhány észrevételt tegyek. Hiányolom a név- és tárgymutatót, mert ez a kitűnő kötetet hatékonyabbá, jobban használhatóvá tenné. Másfelől: a Kollégiumban évszázadok óta ismert latin mondás: *„mens sana in corpore sano in civitate sana”* elve bizonyossá teszi, hogy a teológia és az ökológia, a Biblia és a környezettudomány kapcsolata „eleitől fogva” központi kérdés volt. A Biblia tanítja, hogy az ember hódítsa meg a Földet. De azt nem, hogy: tegyék is tönkre, mérhetetlen önzések, mohóságok és butaságok alapján. Márpedig régóta ezt teszik. Így érdekes lenne nyomát lelteni annak, mikor figyeltek fel a kollégiumi természettudományok oktatói és a teológusok a teremtet világ mint környezet károsodásaira és a védelem szükségességére. Németh László szerint a XX. század egyik „szentje”, Albert Schweitzer gondolata – az ember egyik legfontosabb feladata „mérhetetlen felelőssége mindenért, ami él!” – elsősorban erkölcsi kérdés. Márpedig, ugyancsak Németh László figyelmeztetését követve: „Erkölcseben nincsen alku!” Az olvasóknak így érthetően szüksége lenne a HITEK ide vágó állásfoglalására. Szerettem volna e témáról is olvasni.

Gaál professzor nagyszerű emléket állított a Kollégiumnak és Debrecennek. Annak a nemzetragasztó intézménynek, amelyben Reményik szerint:

*„... A lélek él, és munkál csendesen,
Kis szigeten, vagy roppant tengeren...
De amit alkot: nem szól a világnak,
Csak egy kis körnek, csak egy kicsi nyájnak.
A lélek él,
Testvéreim,
És hitet nem cserél.”*

Ez az az Alma Mater, amelyben a természettudományokat oktató tanári kar követte Donhoffer Szilárdnak azt az iránymutatását, mely szerint: „A tudomány: magatartás”. Miként azt is tudta, hogy Pázmány Péter esztergomi ér-

seknek igaza volt, amikor a nagyszombati egyetemi ifjúságot 1635-ben így figyelmeztette: mindig a legjobbra törekedjenek, „mert különben gallérunk alá pökik az német!”. Csak egy ilyen tanári kar volt képes olyan értelmiség felnevelésére, amely:

*„... helvét tant citáló,
magára találó,
térdet-fejet nem hajtó”,*

okos magyarok gyülekezetét képezte sorsdöntő Időkben (Csanádi Imre 1965-ben született verse szerint). Erre a tanári karra is érvényes Kányádi Sándor két verssora, 1966-ból:

*„Magaslik, nem porlad
a megtartó példa.”*

Gaál Botond könyve a hazai oktatás- és neveléstörténet nagy nyeresége, a kutatás megbízható forrása. A munka jó szívvel ajánlható a tanárképző főiskoláknak és egyetemi karoknak, teológusoknak, a művelt Olvasóközönségnek. „Ha én miniszter lennék” (Németh László), a munkát az érintett intézmények hallgatói számára kötelező olvasmánnyá tenném. És döntésemet nem vonnám vissza!

A pozsonyi református gyülekezet története

Peres Imre: The History of the Reformed Church in Bratislava
Pozsony, 2013.

A pozsonyi református keresztyén gyülekezet angol nyelven jelentetett meg egy 16 oldalas brosrát *The History of the Reformed Church in Bratislava* címmel Balog Margit fordításában. A kiadvány szerzője a jeles teológusprofesszor, Peres Imre, aki a füzet írásakor jól ismerte ezt a gyülekezetet, s 120 évvel ez előtti megalapításnak körülményeibe fokozatosan vezeti be az olvasót.

Fekvésénél fogva Pozsony természetes közeget nyújt a lakosság keveredéséhez, és így jelentkezett az igény az akkor bevett egyházi közösségeken kívül más gyülekezet megalapítására. Azonban ehhez nem mindig voltak meg a kedvező politikai és egyházi körülmények. Így a pozsonyi református gyülekezet alapításának története a változásra való várakozás története is. A szerző nem felejt el említést tenni az evangélikus egyház vendégszeretetről, amely a gyülekezetnek fedelelet/otthont adott Kistemplomában, az Apácapályán (ma Panenská utca). Azok a személyek, akik rendkívüli módon hozzájárultak a méltó hajlék építésének előkészületeihez (V. Vízkelethy József, Berghoffer János), jogosan kapnak helyet a bevezetőben, illik őket megemlíteni, hiszen „a holtak élete az élők emlékezetében van elhelyezve” (Cicero).

Az ismertetés következő része a templom építésére (befejezve és felszentelve 1913-ban) és azoknak a személyeknek az említésére irányul, akiknek ebben döntő szerepük volt. Peres Imre kiemeli egyebek között azt a tényt, hogy a városban élő református keresztyén közösség lelki fejlődése szempontjából a templomnak nagy jelentősége volt az új, független gyülekezeti életben és további növekedésben. Nem volt ez könnyű, sem egyszerű, de hála az itt felsorolt kimagasló személyiségeknek, a templomépítés ügye sikerrel zárult. Időben megelőzte a templom építését a Széplak utcai (ma Obchodná) bérház megépítése, ami 1912-ben készült el. A szerző jelzi, hogy az ebből befolyó bérlet is hozzájárult a templomépítés sikeres befejezéséhez.

A pozsonyi gyülekezet újabb kori történetét a szerző ismét szélesebb geopolitikai keretben írja le. A 20. század világháborúi valamilyen módon szinte mindenkit érintettek, tehát helyes és logikus, hogy a szerző figyelmet szentel a gyülekezet lelki életének az akkori mozgalmas időkben. Emlékeztet a rászorulóknak nyújtott konkrét keresztyén segítségre, amelyben a gyülekezet feladatot vállalt. Jelentős segítség volt az is, amikor a kommunista rezsim vallási elnyomása idején befogadta templomába a kisebb közösségeket. A szerző objektivitása és szakavatottsága mutatkozik meg abban is, hogy nem hallgatja el azt a segítséget sem, amikor az evangélikus lelkészek szolgálata tette lehetővé a református híveknek az istentiszteleteket azokban az időkben, amikor erre szükség volt.

A könyvecske befejező részében Peres Imre a gyülekezetben szolgált lelkészek névsorát közli 1895-től napjainkig. Az utóbbi évek történelme új feladatokat hozott elő a templom és bérház javításával kapcsolatban. Az általam személyesen is ismert épületek jelenlegi állapota méltó, és arról tesz bizonyosságot, hogy a jelenlegi lelkipásztorok nemcsak szakmailag jól felkészült teológusok, hanem az egyházi vagyon felelős gondviselői is.

Befejezésül az olvasó információkat kap a gyülekezeti alkalmakról. Ami bizonyítja, hogy a gyülekezet élő, és a hívők széles skálájának szolgál. Nem feledkeznek meg a fiatalokról és gyermekekről sem, szükségleteiknek megfelelően. A gyülekezeti szolgálattevők nyelvileg is az igényeknek megfelelően szolgálnak, úgy magyar, mint szlovák nyelven.

A „*The History of the Reformed Church in Bratislava*” című brosúra rövid, szakszerűen megalapozott mű, illusztrációs fotókkal kiegészítve, amit örömmel fogadunk. Jó szolgálatot tehet a pozsonyi református gyülekezetbe érkező külföldi látogatóknak, és még sokaknak, mert – ahogy kifejezően mondani szokás – „az angol nyelv a mai kor latinja”, és sok ember érti az egész világon. Köszönet jár Peres Imrének a kiadvány minőségi elkészítéséért.

Csak semmi helytelenkedés

Gaál-Szabó Péter: „Ah done been tuh de horizon and back” Zora Neale Hurston’s Cultural Spaces in *Their Eyes Were Watching God* and *Jonah’s Gourd Vine*.

Frankfurt am Main, Peter Lang, 2011.

Csak semmi helytelenkedés! – jutott eszembe a szójáték Gaál-Szabó Péter könyvét elolvasva, amelyben a szerző az afroamerikai Zora Neale Hurston két legismertebb regényét – *Their Eyes Were Watching God* (Istent látták) és *Jonah’s Gourd Vine* (Jónás tök-indája) – vizsgálja a tér, hely és szubjektum viszonylatában. A regényíró-antropológus Hurston írásművészetének jelentőségét az utókor ismerte fel: a ’70-es években Alice Walker nyomdokain haladva Toni Morrison fedezte fel, hogy az író a fekete nőirodalom megteremtője. „A Dél géniusza” – jelentette ki merészen róla Walker.

Gaál-Szabó Péter Hurston két legjelentősebb regényében a tér feltérképezőjének nem kis szerepét vállalja fel. Milyen kapcsolat van a tér és a szubjektum között? A szubjektum a tér origója, vagy a tér ideológiája határozza meg a szubjektum létét? Olyan kérdések ezek, amelyeken az átlagember nem gondolkodik: van tér, vagyok én, és ez miért is lenne problematikus. Ezzel szemben Hurston szövegeiben fontos szerepet szán a térnek: regényeinek főhősei a faj/bőrszín és nemek metszéspontjában határozódnak meg, hiszen feketék és nők. Ez a látszólagosan kétszeresen hátrányos helyzet azonban nem jelenti azt, hogy ezeknek a nőknek – Janie-nek, a *Their Eyes* és Lucy-nak, a *Jonah’s* főhőseinek – ne jutna hely a férfiak világában. Nem „hely-telenek”, nem hely nélküliek.

Ezeket a térbeli és – a közösségi, nyilvános terekkel összefüggően – hatalmi viszonyokat vizsgálja a kötet. Kiderül, hogy a fekete nők is helyhez jutnak a fekete férfiak dominálta maszkulin térben, s a háztartás, család zárt teréből is van lehetőségük, mozgásterük a férfi(as) világ térbeli-hatalmi viszonyainak befolyásolására.

Az értelmezés elméleti kerete kettős. Egyrészt a fenomenológia azon tételéből indul ki, mely szerint a tér eredője a szubjektum, aki jelentéstulajdonításon keresztül „lelkesíti át” a teret (elsősorban Heidegger, Bachelard, Merleau-Ponty nyomán). Másrészt a poszt-marxista elméletek (leginkább Casey, Foucault, Lefebvre) alapján a fenomenológia térfelfogását tágítja ki az egyént körülvevő szocio-kulturális közeggel, az abban működő hatalmi ideológiák egyénre gyakorolt hatásával. Ez a látszólag egymásnak ellentmondó két felfogás egyidejű érvényesülése képes legjobban leírni Hurston regényeinek térviszonyait, hiszen a szigorúan elhatárolt terekkel ellentétben az átjárhatóság, a terek közötti mozgás és a tér/hely egyén által való meghatározottsága, illetve az egyén tér/hely által való szocio-kulturális közegbe való beírtsága/újraírása jellemzi az író hőseinek helyzetét.

A kötet szerkezete jól áttekinthető. Az elméleti bevezetőt követően Zora Neale Hurston szövegeiről mint kulturális terekről olvashatunk, melyeknek afroamerikai sajátosságai – az élőbeszédszerűség, a blues műfajának hatása – jellegzetes ízt adnak a regényszövegnek. Ez után a fekete kultúra tereiről találunk részletes elemzést a két regény alapján, melyek egyrészt a fehér kultúra tereivel szemben, de azok mintájára jönnek létre, s így a fekete közösségen belül is a fehérek hierarchiájának sajátos leképezése érhető tetten. A fekete kultúrának jellegzetes szelete az a nem tisztán keresztyén mitológia, amely a varázslás, ráolvasások egzotikus világával keveredik. Ehhez a különös világmagyarázathoz természetesen terek is társulnak: tényleges terek és a textualitás terei. A faj/bőrszín meghatározó voltát tovább árnyalja a nőiség szerepe a regényvilágban, s ezáltal az ábrázolt világ még inkább rétegzetté válik, hiszen a fehér/feke és férfi/nő tengelyek mentén is értelmezhető és értelmezendő a szereplők sorsa s a sorsokhoz, élethelyzetekhez kapcsolható terek. Így a kötet második felét a női(es) terek vizsgálatának szenteli a szerző. Hogyan tételeződik a női test mint a nők elsődleges „helye”? A női test hogyan értelmezhető a ház, a házas tér metaforájával? Van-e helye a fekete nőknek a fekete férfiak tereiben? Egyáltalán létezik-e fekete női tér? Megélhető-e a Rosi Briadotti-féle nomádizmus? A válaszok összetettek, a kifejtés részletes.

A szerző nemcsak a tárgyalt két regényt értelmezi minden térbeli részletre kiterjedően, hanem a szövegeket, azok térrel kapcsolatos vonatkozásait az életmű hálózatában vizsgálja, s további művekre hivatkozik. Fontos, az értelmező nézőpontot gazdagító adat az is, hogy Gaál-Szabó Péter többször is felhívja olvasója figyelmét arra a tényre, hogy Hurston nem csupán kívülálló re-

gényíróként, hanem e kultúra részeseként ír. Ez a kettős látószög – melyet tovább élesít az a tény, hogy az író nő antropológiával, néprajzzal is foglalkozott – teszi igazán tisztává a bemutatott világ képét, s nemegyszer kritikusan tart tükröt saját kultúrájának.

A kötet stílusa, nyelvi megformáltsága lefegyverző. Anyanyelvi szerzőket meghazudtoló nyelvi igényességgel megírt szöveg – ne feledjük, az elemzés angol nyelvű –, magas szintű nyelvismeretről tesz tanúbizonyságot. A stílusa feszes, semmi mellébeszélés nincs benne, minden szónak, félmondatnak helye van az időigényesen olvasható könyvben. S ez a nyelvi minőség nem csupán erénye ennek a kötetnek – valljuk be, befogadását is megnehezíti. Nehéz olvasmány még szakirodalomnak is. Egyúttal a kitartó olvasó lelkét büszkeséggel töltheti el az a tudat, hogy vannak olyan honfitársaink, akik ilyen jól 'bírák' az angol nyelvet, mi meg, no lám, milyen jól el tudjuk olvasni.

Ám van egy pont, amikor kilátszik a szigorú szakíró lelke, amikor a feszes stílus mögött megbújik a líra: a *Their Eyes* főhősné, Janie-nek van egy álma, melynek metaforája a virágzó körtefa. Nőiség-szimbólum, kicsit a romantikus boldogságkeresés emlékét idézi (a mi Vörösmartynknak almafája van a *Csongor és Tündében*), s ösztönző erőként motiválja a szereplőt mindvégig. A virágzó körtefa képe újra és újra felbukkan a regény folyamán, s lírai metaforája átszövi a regényszöveget. Hasonlóképp központi női metaforája a *Jonah's*-nak Lucy ágya, mely a bezártság, világtól való elzártság helyeként funkcionál a regényben. A két metafora értelmezése során érződik igazán, hogy a tanulmányíró-értelmező nemcsak magas szinten műveli a szakmát, hanem szereti is azt.

Ha van valami hiányossága a kötetnek – éles szemű kritikustól elvárható, hogy találjon ilyet –, akkor az a kevés idézet a regények szövegeiből, bár a szerző a bevezetésben maga is megvallja, hogy nem szövegelemzésre vállalkozik. Ugyanakkor vannak a regényeknek olyan textuális vonatkozásai, amelyekre maga Gaál-Szabó Péter is felhívja a figyelmet, ám az olvasó nem sok ízelítőt kap belőlük.

„[B]ár Janie a regény nagy részében nem a maga nevében szól, mégsem a klasszikus, mindentudó elbeszélőt alkalmazó narrációról van szó, hanem egyfajta, kritikusok (pl. Henry Louis Gates Jr.) által beszélő szövegnek (*speakerly text*) nevezett, az egyenes és a szabad függő beszédet ötvöző elbeszélésmódról. Ezzel a narratív csavarral Hurston megeleveníti az afro-amerikai szóbeliség, a déli folklór és a hagyományos, néger történetmesélés retorikáját, s egy ízig-

vérig afrikai-amerikai szöveget hoz létre.”¹ – Ebből az afroamerikai ízből nem sokat kóstoltat meg velünk az értelmező szerző, sem a blues hangját nem szemlélteti, amely a regényszövegek egyik szervezőelvét képezi.

Ami viszont egyértelműen a szerző erénye, az a szakirodalom alapos és kimerítő ismerete. A bibliográfiából is kitűnik, hogy mind a Hurston-szakirodalom, mind a térelmélet meghatározó szövegei megjelennek a kötetben, s különösen izgalmassá teszi a szakmai vállalkozást, hogy az angolszász elméletírók és elemzők munkái mellett beépül a szövegbe a vonatkozó német és magyar irodalom is.

Valóban, „hely-telenkedésnek” nincs helye/tere Hurston regényvilágában. A faj, nem, társadalmi osztály metszéspontjában létrejövő szubjektumok mindig térben léteznek, hol a nyilvános, hol a személyes, hol a szakrális, hol az ideológiai, hol a textuális, máskor a test által meghatározott térben, de sosem hely nélküliek, hiszen a tér/hely a szubjektumot körülölelő közeg, mely az egyén jelentéstulajdonításának köszönhetően teremődik újra meg újra.

¹ Urbányi Eszter: Valóra való álom – Zora Neale Hurston: *Istent látták*.
<http://elofolyoirat.blogspot.hu/2009/06/zora-neale-hurston-istent-lattak.html>

Az irodalomtörténet eszközeivel rendszerezve azonosságtudatunk építőelemeit

Győri L. János: Református identitás és magyar irodalom. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok.

Budapest, Kálvin Kiadó, 2015, 224 old.

A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma tanárának, a Református Művelődés- és Iskolatörténeti Kutatóintézet vezetőjének, Győri L. János irodalomtörténésznek az év elején bemutatott kötete az elmúlt csaknem negyedszázadban született tanulmányait adja közre. Az előszó arról tanúskodik, hogy a szerző tudatos, önreflektív, és mindenek előtt mélyre nyúló gyökerekből táplálkozik, amikor a magyar kultúra református szeletét kutatja. Motivációja kettős: „az egyik az ismeretek átadásának vágya az általános műveltséget nyújtó középiskola szintjén, a másik pedig a magasabb szintű tudományos kutatás”. Ez a kötet egyik erőssége: közérthetően tárgyal olyan kérdéseket is, mint például a kegyességtörténet és a mártírológia, amelyek a laikus érdeklődő számára jórészt túlságosan elvont tudományos kiadványokban bukkannak fel.

A Kálvin Kiadó gondozásában közreadott 14 tanulmány három téma köre szerveződik, elsőként a kötet címével megegyező csokorból válogathatunk. Ma már kevésbé ismert például, hogy a 16–17. századi hazai református teológia az Ószövetségből vett párhuzammal a választott nép szenvedéstörténetét alkalmazta a Mohács utáni történésekre. Farkas Andrástól Tofeus Mihályig sokan vallották az elméletet, a változó állapotoknak megfelelő hangsúlyeltolódásokkal. A szétszórás, az elnyomás, az eljátszott kiválasztottság mellett a gyászévtizedben a diaszpóra-állapot és a kettéosztottság próbatételeire, az e helyzetek által felvetett kérdésekre keresték a választ.

A továbbiakban a Szentírás kora újkori magyar irodalomra gyakorolt hatásával kapcsolatban megismerkedhetünk a reformáció bibliaolvasó programjával, valamint olyan biblikus műveltséget terjesztő műfajokkal, mint a históriás ének, a katekizmus, az iskoladráma, és a prédikáció. Lelkészeink bibliai alapú

szociális érzékenysége és történelemszemlélete mellett az egyéni kegyesség példáival is találkozhatunk.

A szerző korábban önálló kötetben adta közre Siderius János rendkívül népszerű, gyermekek és felnőttek tanítására egyaránt alkalmas kátéjának szövegét, e kötetben a művelődéstörténeti jelentőségét mutatja be. A katekizmus a református hitelvek letisztult összefoglalása, a vitáktól mentes hangneme terjesztésre alkalmassá tette az ellenreformáció idején is. Siderius kiváló pedagógiai érzékkel szabta a káté szövegét a gyakorlati lelki élethez.

A református egyház legfőbb tekintélye születésének 500. évfordulóján vált aktuálissá Kálvin hatásának feltérképezése a magyar irodalomban. A 19. század utolsó harmadától találkozunk Kálvin János alakjával a különböző műfajokban, az évfordulók ekkor irányították rá a közfigyelmet, valójában pedig a 20. századi irodalom fedezte fel magának, mint szereplőt. A gondosan megválasztott idézetek bepillantást engednek Szabolcska Mihály, Kecskeméthy István, Áprily Lajos, Illyés Gyula, Sütő András, valamint Lászlóffy Aladár Kálvinnal kapcsolatos alkotásaiba.

A szekció utolsó, a kötet címadó írása a református identitás és az irodalom viszonyát térképezi fel. Identitásunk négy meghatározó elemét ismerhetjük meg, amelyek elsősorban az irodalom közvetítésével fejtették ki hatásukat nemzeti tudatunkra, többnyire felekezettől függetlenül. A magyarság sajátos nyelvi tudata, az ószövetségi gyökerű (wittenbergi hatást tükröző) történelemszemlélet, az erőteljesen biblikus motívumok és műfajok alkalmazása és az iskolákhoz való rendkívüli mértékű ragaszkodás szép példáival találkozhatunk a kötet lapjain.

A következő öt tanulmányt a kora újkori református prédikációknak szentelte a szerző. Az első kettő az exemplumok, vagyis az elvont fogalmakat könnyebben érthetővé tévő példázatos beszédek világába kalauzolja el az olvasót. Időrendben az első Tofeus Mihálynak, idősebb Apafi fejedelem udvari papjának a zsoltárprédikációiban alkalmazott exemplumait mutatja be, a második pedig a 17. századi (főként ortodox) prédikációkban fellelhető példázatokot veszi sorra Geleji Katona István, Kecskeméti Alexis János, Alvinczi Péter, Tyukodi Márton, Medgyesi Pál, Köleséri Sámuel, Debreceni Ember Pál és Diószegi Kis István példáján. A bibliai történetek, egyháztörténeti és történelmi események, közmondások, legendák és ellenlegendák, ördögi történetek és fabulák jelentették a leggyakoribb példázatokot. Az alkalmazás módja és helye eltérhetett attól függően, hogy ortodox, vagy puritán szemléletet érvényesít a prédikátor.

A szekció harmadik írása, Nagyari József udvari lelkész prédikációiról szintén megjelent már önálló kötetként. A mostani közlésből megismerhetjük a szentbeszédek egy speciális területét, a tábori prédikációk sajátos válfaját. A század végének tipikus szerzőjeként jelenik meg Nagyari, akinél olyan jelenségeket figyelhetünk meg, mint a wittenbergi történelemszemlélet, a zsidó-magyar sorspárhuzam, a profetizmus, a korabeli kálvinista nemzetszemlélet, mindezt megkoronázva egy örök kérdésre adott válasszal: szabad-e a keresztyén embernek fegyvert fognia?

A Medgyesi Pál által magyarra fordított *Praxis pietatis* sokak számára lehet ismerős, ám Drégelypalánki János *Praxis pietatis contractájával* valószínűleg csak az irodalom- és egyháztörténészek találkoztak eddig. A munka jelentősen lerövidítve adta közre a század legnépszerűbb kegyességi munkáját, prédikációkba sűrítve. A műfajváltás izgalmas jelenségeket hozott létre, ennek okairól, retorikai és homiletikai vonzatáról olvashatunk.

A Nádudvari Péter 84 prédikációjáról szóló tanulmány alig két évvel korábban jelent meg egy szakfolyóiratban. A korábbi, prédikációkra vonatkozó megállapítások után egy érdekes váltásnak lehetünk tanúi. Erdély függetlenségének elvesztésével és az ellenreformáció erősödésével megváltozott helyzet merőben más prédikációs lehetőségeknek adott teret, mint a 17. században. Nádudvari sok tekintetben folytatta a korábbi hagyományokat: ortodox homiletikai elveket követ, coccejánus typológiát alkalmaz (az ószövetségi szereplőket és jeleneteket az Újszövetség előképeinek tekintve), ám a hitvitázás lehetősége a cenzúra miatt kimerül a református hittani elvek szigorú ismétlésében.

A következő csokorban (*Mártírium és magyar református kegyesség* címmel) újabb négy tanulmány kapott helyet, a legújabb kutatási irányhoz igazodva a protestáns mártírológia köréből. Olyan régi nyomtatványok elevenednek meg előttünk, mint Szikszai Györgynek, a *Keresztyéni tanítások és imádságok* szerzőjének *Mártírok oszlopa*, vagy Szöllősi Mihály *Martyrium historicuma*. Győri János vizsgálja még Geleji Katona István és Köleséri Sámuel prédikációit a mártírimum megjelenésével kapcsolatban, végül pedig, a korábbi kutatásaihoz visszatérve, a mártírológia és az exemplumok halmazának metszetét veszi szemügyre. Rámutat arra is, hogy a 17. században jelentősen leszűkült a mártírhagyomány, mivel a csodás elemek eltűnnek a legendák citált részeiből, ugyanakkor az időközben meginduló protestáns mártírok számbavételével ki is bővült, új szereplőket kínálva az exemplumokat keresőknek.

Az ismertetett tanulmányok közül több is remek alapul szolgálhatna tematikus irodalomórák forgatókönyvének, ugyanakkor a tudományos közlemények számára is idézendő szövegekkel találkozhatunk. Olvasását ezért javalljuk mind a középiskolai tanárok, mind a tájékozott, felekezeti múltja iránt érdeklődő gyülekezeti tagok, mind a kora újkori reformátusság irodalomtörténetével foglalkozó kutatók számára. A református identitás és a magyar irodalom területéről válogatott szövegek egymás utáni újraolvasása, vagy a korábban ismeretlenek felfedezése új összefüggéseket világíthat meg az egyes témákban elmélyedt olvasók számára is.

A reformáció közelgő 500. évfordulója különös aktualitást adhat az önképünk meghatározásához. A felsorolt tanulmányokban az irodalomtörténet eszközeivel bemutatott egykori identitáselemek változó mértékben, de meghatározzák a mai reformátusság azonosságtudatát is, ezért fontos, hogy a legendák és áltudományos bizonyosságok továbbéltetése helyett valódi szakértők végezzék a feltárást. A szerző vitathatatlan érdeme, hogy olyan módon oldotta meg ezt, hogy a Nádudvari Pétertől származó mottóval élve a Szentírás tengeréhez hasonlíthatjuk a kötetet, amelyben „az elefánt is úszhat, a bárány is lábolhat”.

A „nyíregyházi modellről” intézmény- és pedagógiatörténeti megközelítésben

Breznnyánszky László – Vincze Tamás (szerk): Ötvenéves a pedagógusképzés a Nyíregyházi Főiskolán.

Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza, 2013, 243 old.

A Nyíregyházi Főiskola Bessenyei Könyvkiadójának gondozásában megjelenő kötet méltó tisztelgés a Nyíregyházi Főiskola alapításának ötvenedik évfordulója alkalmából. Nem egyszerűen tisztelgés, hanem kortörténeti dokumentumokat feldolgozó tanulmánygyűjtemény. A kötet tíz tanulmányt foglal magában, amelyek az oktatáspolitikai megközelítés aspektusától a statisztikai elemzésig mutatják be tematikusan az intézmény történetét.

Az első fejezetben Pornói Imre azokat az oktatáspolitikai döntéseket, folyamatokat tárja elénk, melyek az általános iskola 1945 utáni létrehozását eredményezték, rámutatván a felső tagozatos szaktanárokat képző főiskola létesítésének szükségességére az északkelet-magyarországi térségben. A *főiskola első évei és képzési sajátosságai* című fejezetben Breznnyánszky László irattári és levéltári dokumentumokra alapozva ír az intézmény születésének körülményeiről. Az 1962. évi alapításkor pedagógiai főiskolának nevezett intézmény tanárképzővé válásának részleteibe avatja be az olvasót a szerző – utalván arra a körülményre, hogy az 1960-as évek Magyarországon sem volt egyszerű megfelelni a megnövekedett „munkaerő piaci” igényeknek a pedagógusképzés területén. Különösen akkor, amikor az 1950-es évek végén főiskolai rangra emelkedett tanítóképzés nyíregyházi intézménye 1970-ben egyesülni kényszerült a tanárképzővel. Kissné Rusvai Julianna és Bicsák Zsanett Ágnes tanulmánya – az évkönyvek és jegyzőkönyvek anyagának kritikai feldolgozása alapján – ennek a fúziónak a mozzanatait mutatja be.

A „nyíregyházi modell” néven ismertté vált program keretében a tanító – tanár szakpár létrehozása a régió túlról is jelentős számú diákot vonzott az intézménybe az 1980-as évek végéig. 1970-ben a tanárképző főiskolák számára

lehetővé vált óvóképzés indítása is, amiről külön tanulmányban olvashatunk. Az intézmény névválasztásának előzményei és a Bessenyei nevéhez fűződő hagyományok kiépülése szerzőinket többek között azon kérdés megválaszolására inspirálta, hogyan épült be a névadó kultusza a tanárképző főiskola intézményi világába? Vincze Tamás két egymást követő tanulmányban a főiskola oktatói testületének kiépülését követve nagy hangsúlyt fektet azon körülmény vizsgálatára – ami a többi tanárképző főiskola életét is jellemezte – hogyan lehetett az erősen gyakorlatorientált oktatói feladatok mellett tudományos igényű kutatómunkát végezni. Az oktatók tudományos ambícióinak vizsgálata napjainkban is aktuális problémára irányítja figyelmünket.

A pedagógia tanszék történetének bemutatása a hazai neveléstudomány belső megosztottságán (egyetemi kontra tanítóképzős pedagógia) túl jellegzetes karrier utakat tár az olvasó elé. A főiskola keretein belül megvalósuló integrációs törekvéseket és a hallgatói tömegeket befogadó intézmény tantervi reformjait mutatja be részletesen Brezsnayánszky László és Kissné Rusvai Júlia. A tanulmány végigköveti a kiemelt státusú általános képzési feladatokat ellátó neveléstudományi központ szerkezeti alakváltozásait a kezdeti pedagógiai tanszéki státustól a pedagógusképző kar létrejöttéig. A főiskola pedagógia szakos képzéséről szóló tanulmány külön figyelmet érdemel, amennyiben e szakot a pedagógusmesterség kiterjesztett szaktudására épülőnek tekintjük. A bolognai rendszerben újra alapított szak a neveléstudományi kutatások bázisaként napjainkban is több megbecsülést érdemelne. Holik Ildikó záró tanulmánya olyan elemzés, mely azokat a statisztikai trendeket keresi, amelyek a hallgatói létszámokból, képzési formákból és a szakok szerinti megoszlásokból következnek.

A főiskola a nyolcosztályos általános iskolai pedagógusszükséglet térségi feladatainak ellátására létesült. Ez a küldetés jól követhetően vonul végig az intézmény történetén. A szerzők bőszeges forrásanyagra építve, a kritikai gondolkodás eszközének következetes alkalmazásával, valóban túlléptek egy évfordulós laudáció műfaji keretein. A függelékben áttekintő táblázatok közlésével és részletes szakirodalom jegyzékkel segítik a további tájékozódást.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az 50 éves nyíregyházi pedagógusképző intézményt bemutató kötet felsőoktatás-történeti hiányt pótol. Hasznos olvasmány a kutatóknak, a főiskola munkatársainak és az egykori tanítványoknak, mert segít megismerni ennek a pedagógusképzésben meghatározó jelentőségű intézményének a történetét, és méltó módon tisztelg az intézményben folyó több évtizedes alkotómunka eredményei előtt.

A tanárképzés aktuális kutatási eredményei

Németh Nóra Veronika (szerk.): Képzők és képzettek. Pillanatfelvételek a 21. század tanárképzéséről és tanáiról.

Belvedere Meridionale, Szeged, 2014. 262 old.

A tanárképzés aktuális kutatási eredményeiről összeállított tanulmánykötet a 21. századi tanárképzés, pedagógusképzés és pedagógus továbbképzés lehetőségeit, eredményeit vizsgálja. A könyvben található 12 tanulmány szerzői és a szerkesztő is oktatáskutatók, akik az oktatás különböző területeit vizsgálva tárják elénk kutatási eredményeiket. „Tematikailag az írások egyik csoportja a domináns téma rendszerszintű szakmapolitikai fejleményeit, a másik a különböző témájú, intézményszintű fejlemények körét tárgyalja” – fogalmaz az *Előszóban* a kötet írásait lektoráló Szabó László Tamás.

A szerkesztés során a tanulmányok egymással is reflektív viszonyba kerültek. Például a tanári életpálya modell és a doktori képzés kapcsolatát vizsgálva Chrappán Magdolna és Pusztai Gabriella arra a következtetésre jutnak, hogy a kutatótanárrá válás, a dinamikusabb karrierépítést (a „diplomahalmozással” a munkapiaci esélyek növelését) preferáló kollégák számára érhető el. Ezzel elmentéses irányú törekvések vizsgálata jellemzi Fónai Mihály kutatásait, aki a tanárok státuszvesztésének okait keresvén érdekes következtetéseket fogalmaz meg, fölvetve a tanárság „deprofesszionalizációjának” kérdését.

A romániai pedagógusképzés állapotát a kötetben három tanulmány tárja elénk, s ez a tény azért is figyelemre méltó, mert lehetőséget ad az olvasó, kutató számára a magyarországi viszonyokkal való összehasonlításra. Stark Gabriella Mária a líceumi oklevéltől a bolognai MSc diplomáig követi nyomon a tanári kvalifikáció megszerzésének útját. Zoller Katalin a pedagógusok szakmai fejlődésének színtereit, lehetőségeit kutatja. Kovács Edina a partiumi tanár szakos hallgatók esélyeit vizsgálja. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen tényezők járulnak hozzá a pedagóguspályán maradáshoz.

A pedagógus továbbképzések informatikai területeinek vizsgálati eredményei nem egyszerűen fontosak, hanem Buda András, Bedő Andrea és Lévai Dóra kutatási eredményei a reflektív gondolkodás területén is jó példát jelen-

tenek. Az *Omnia Mutantur* című tanulmány konkrétan is bemutatja azt a folyamatot, melynek során az IKT eszközök iskolai megjelenése számos változást indukált az oktatási intézményekben és a pedagógusok munkájában egyaránt. Azt a folyamatot követhetjük nyomon, hogy a hagyományos taneszközök szerepének csökkenése hogyan megy végbe és ez hogyan nyit teret a digitális technológiák elterjedésének.

A kötet második felében található tanulmányok az iskolák belső életvilágát elemzik. Buda Mariann az iskolai zaklatás elméleti alapjain túl a jelenség vizsgálatát mutatja be példaszerűen. Nevezetesen segítséget ad egy iskolai nevelőközösség számára is a jelenség magyarázatára és jó gyakorlatként is értelmezhetjük kutatási eredményeit, ha a zaklatás jelenségével találjuk szemben magunkat.

Jancsák Csaba kutatásai a felsőoktatás világába kalauzolnak bennünket, amennyiben a tanári oklevél megszerzésének hazai körülményeit, a törvényi szabályozók hatásait vizsgálván arra a következtetésre jut, hogy a tanár szakos hallgatók közel 40%-a már az alapszakra jelentkezéskor tudta, hogy tanár lesz, ha tanulmányait befejezi. A záró tanulmány, melyet Bordás Andrea jegyez, a szituatív tanulás pedagógus továbbképzésbeli eredményeiről számol be, ráirányítván figyelmünket a módszer más pedagógiai területeken való hasznosításának lehetőségére.

A kötet a szerkesztő Németh Nóra Veronika precíz munkáját tükrözi, és a szerkesztés szemléletmódja a nemzetközi szakirodalomban elterjedt összehasonlító elemzések bemutatását preferálja a kritikai gondolkodás módszerével. Ez egyébként a debreceni neveléstudományi doktori program hatását mutathatja csakúgy, mint a klasszikus (kérdőív, interjú) módszereket kiegészítő akciókutatás és a történeti leíró kutatás (illetve a társadalmi sztereotípiák vizsgálata vagy a humán etológiai értelmezési keret alkalmazása). A megszokott elméleti kereteken túl tehát kreatív, önálló gondolatmeneteket, illetve gyakorlati megközelítéseket olvashatunk a tanárképzésről szóló kötetben. A szövegek kiegyensúlyozottak, tartalmilag kiforrottak és jól átgondoltak. Mind tartalmi mind formai szempontok alapján kiválóan használható munkát vehet kezébe az olvasó.

E SZÁMUNK SZERZŐI

ARANY LAJOS – *irodalmár, nyelveművelő*

BEREK SÁNDOR – *kulturális antropológus*

EGED ALICE – *történész*

ERDEINÉ NYILAS ILDIKÓ – *doktorjelölt*

FEKETE KÁROLY – *gyakorlati teológus*

KOVÁCS-CSATÁRI ANNAMÁRIA – *irodalomár*

MÓZSA SZABOLCS – *klinikai sugárbiológus, radio-ökológus*

OLÁH RÓBERT – *régikönyv-kutató, könyvtáros*

TÁMBA RENÁTÓ – *PhD-hallgató*

PROCHÁZKA PÁVEL – *egyháztörténész*

VITÉZ FERENC – *irodalmár, vizuáliskommunikáció-kutató*

Fátyol Zoltán: Vonul